

VÄGEN TILL DEJAN OCH BRYTEN

EN BERÄTTELSE OM DEN VIKINGATIDA
GÅRDEN I HJULSTA

Anna Hed Jakobsson, Johan Runer & Kenneth Svensson

Skrifter från Arkeologikonsult nr 4

VÄGEN TILL DEJAN OCH BRYTEN

SKRIFTER FRÅN ARKEOLOGIKONSULT NR 4

VÄGEN TILL DEJAN OCH BRYTEN

EN BERÄTTELSE OM DEN VIKINGATIDA
GÅRDEN I HJULSTA

Anna Hed Jakobsson, Johan Runer & Kenneth Svensson

ARKEOLOGIKONSULT

Box 20, 194 21 Upplands Väsby

Tel 08-590 840 41

Fax 08-590 721 41

www.arkeologikonsult.se

info@arkeologikonsult.se

Framsida Så här såg bebyggelsen ut i Hjulsta omkring 1920. Den lilla flickan kör sin spark mitt på Enköpingsvägen, kanske är hon på väg till skolan i Spånga?
Foto: Stockholms stadsmuseum.

Baksida Ett valbensbräde som påträffades i grav 48, RAÄ 201A. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult.

Layout Samuel Björklund

Tryck Kph Trycksaksbolaget AB, Upplands Väsby 2013

Allmänt kartmaterial © Lantmäteriet Dnr R50007066_130003

© Arkeologikonsult och författarna 2013

Skrifter från Arkeologikonsult nr 4

ISBN 978-91-981012-0-1

Innehåll

- 7 KAPITEL 1
Inledning
- 11 KAPITEL 2
Hjulsta och andra vikingatida gårdar
- 65 KAPITEL 3
Hjulstagårdens och andra gårdars gravar
- 119 KAPITEL 4
Dejan och bryten tar form
- 131 KAPITEL 5
Hjulsta i ett storgodsperspektiv
- 169 KAPITEL 6
Avslutning
- 171 REFERENSER

1. INLEDNING

Arkeologikonsult genomförde hösten 2007 arkeologiska slutundersökningar av Hjulsta bytomt (Spånga 249) och ett intilliggande gravfält (Spånga 285)¹. Undersökningens resultat redovisades i en rapport 2010². Den skrift du nu håller i handen utgör den fördjupningsstudie som ingick som en avslutande del av undersökningen.

I undersökningsplanen inför slutundersökningarna formulerades fyra preliminära teman för fördjupningsstudien. Det första temat rörde ”Vardagen i Hjulsta”, med en studie av gårdens dagliga liv och miljö i fokus. Här ingick frågeställningar rörande mat, gårdsstrukturen och husens inre och yttre gestaltning samt gårdens relation till omvärlden. Det andra temat var ”Maktens landskap.” Här var syftet att utifrån ett maktperspektiv genomföra en tvärvetenskaplig studie av det landskap som omger Hjulsta. Ett tredje tema kallades ”Kvinnorna i Soland: alliansvävare, invandrare, rådgivare.” Tanken var att genomföra en genusarkeologisk studie av kvinnans roll i Hjulsta och dess närområde. Det fjärde temat hade titeln ”De döda berättar: identitet, religion och social status.” Här ställdes bland annat

¹ Undersökningen utfördes med anledning av att Vägverket Region Stockholm (Trafikverket) planerade en utbyggnad av trafikplatsen vid Hjulsta. Länsstyrelsen beslutade att Arkeologikonsult skulle genomföra undersökningen. I Länsstyrelsens uppdrag ingick utöver en sedvanlig undersökningsrapport även fördjupade studier. Målsättningarna för dessa ingick som en väsentlig del i bedömningen av vilken utförare som valdes. Föreliggande studie har bekostats av Trafikverket.

² Dardel, E., Hed Jakobsson, A., Lindblom, C., Runer, J. & Svensson, K. 2010.

frågor om hur gravarna i Hjulsta med omnejd speglade ett samhälle i förändring. Var stod de gravlagda på samhällsstegen? Vad betydde gravarnas högstatusmarkörer?

Redan inför slutundersökningen konstaterades att de rika vikingatida gravar som tidigare hade dokumenterats på ett gravfält direkt invid Hjulsta (Spånga 102A) rimmade illa med Hjulstas senare status. Av de äldsta historiska källorna, från senmedeltiden och 1500-talet, framgår att Hjulsta då utgjordes av två landbogårdar.

Den postulerade statussänkningen kom att bekräftas genom den arkeologiska slutundersökningen av byn (Spånga 249). Det framgick att den yngre järnålderns Hjulsta bestått av en gård som åtminstone under yngre vikingatid haft en status utöver det vanliga. Efter vikingatiden, kring år 1100, kom gården att delas. Därefter bestod Hjulsta av två gårdar. Kring år 1200 upphörde alla tecken på högre status.

Det gravfält som slutundersöktes (Spånga 285) gav en delvis motstridig bild. Många av gravarna var fyndfattiga, men här fanns också rikt utstyrda gravar. Slående var att de rikast utstyrda gravarna hyste kvinnor. Man upphörde att använda gravfältet kring 900-talets senare hälft. Uppenbarligen har man därefter använt gravfältet Spånga 102A. Också här var det främst kvinnor som gravlagts i de rikast utstyrda gravarna.

Lämningarna av den senvikingatida gården i Hjulsta var tydliga. Vid 900-talets slut, samtidigt med att man övergick till att använda gravfältet 102A, anlades en stor terrass. På denna uppfördes ett över trettio meter långt hus. Husets rumsindelning kunde rekonstrueras och funktionsbestämmas. Tillsammans med övriga dokumenterade fynd och strukturer gav detta en tydlig bild av den senvikingatida gårdens organisation och funktion. Det var en gård med hög social status, vilket bland annat fyndet av en mindre silverskatt underströk.

Genom att sammanlänka resultaten från slutundersökningen av bebyggelsen och gravfältet med vad som varit känt genom

tidigare arkeologiska undersökningar i Hjulstas närområde kunde en i stora delar sammanhängande bild av gården Hjulstas funktion och bebyggelseutveckling över tiden, från yngre järnålder till medeltid, skapas. Genom denna mer samlade bild erhöles en ny grund för fördjupningsstudien. Nu framstod i tydligt ljus vilka av de ursprungliga frågeställningarna som fortfarande höll streck. Utifrån detta kom fördjupningen slutligen att koncentreras till tre olika delstudier, genomförda av tre olika forskare. Kenneth Svensson studerar Hjulstas bebyggelse med utgångspunkten att sätta in gården i ett större regionalt och socialt sammanhang. Anna Hed Jakobsson behandlar i sin studie gravfälten i Hjulsta med utblickar mot gravfält i den närmare regionen. En grundtanke är att gravfälten, och de enskilda gravarna, speglar sociala förhållanden och livsvillkor. Johan Runer söker förstå Hjulsta som en komponent i ett förlänat storgods.

Det är påfallande att den genomförda fördjupningsstudien i slutändan väl kom att utgå från, och besvara, de ursprungliga frågeställningar som uppställdes inför slutundersökningen 2007. Kenneths studie berör gårdsstrukturen och husens inre och yttre gestaltning, liksom även frågor om näringsekonomi och kosthållning. Annas studie täcker in flertalet av de frågor som ställdes upp till Hjulstas gravar, och hon berör i sin studie också gårdens mer långväga kontakter så som de framgår genom gravarna. Tillsammans diskuterar sedan Kenneth och Anna innebörden av vad deras olika material säger om Hjulstagar den. Johan studerar slutligen med en delvis tvärvetenskaplig ansats det maktens landskap som har omgett och inkluderat Hjulsta.

En frågeställning som i viss mån föll bort var den om kvinnans roll i Hjulstas närområde. Studierna av bebyggelsen och gravfälten har dock kunnat synliggöra en rad kvinnor på Hjulsta som ibland synes ha verkat i en roll där de varit jämställda med, och i vissa fall kanske också överordnade, gårdens män.

2. HJULSTA OCH ANDRA VIKINGATIDA GÅRDAR

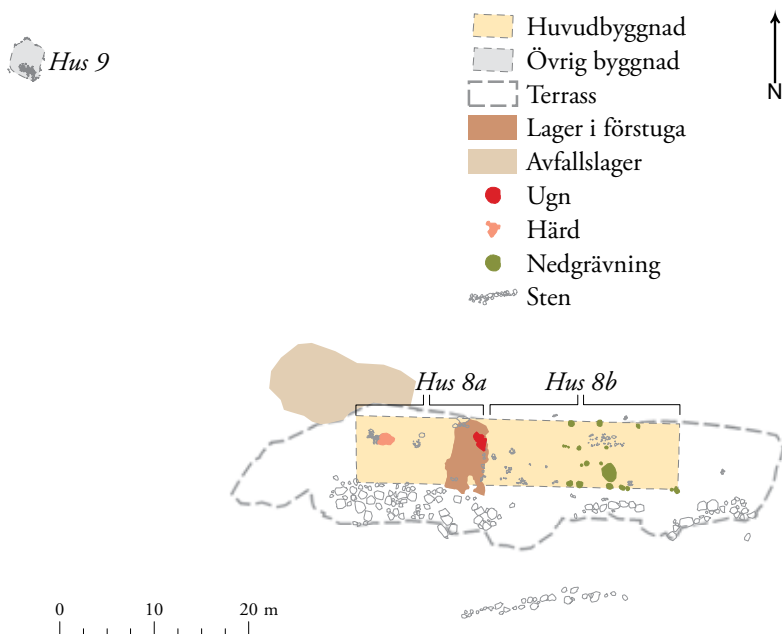
Vi inleder med en sammanfattning av hur gården i Hjulsta sett ut. I samband med den arkeologiska undersökningen 2007³ så framkom det att det är först under vendeltid som en fastare bebyggelse etableras inom det område som sedermera kommer att utgöra den historiska bytomten och att denna därefter blir bestående ända fram i modern tid. De äldsta konstruktionerna var mycket fragmentariska och kunde översiktligt daterades till en period som omfattar åren mellan ca 550–700, sannolikt dess senare del. Dessa bebyggelseämningar avlöstes, på samma plats, av det vikingatida Hus 5 som grovt kunde daterades till perioden ca 700–950. Exakt hur dessa byggnader en gång sett ut är tyvärr svårt att avgöra eftersom de är så förstörda och fragmenterade, men man kan inte utesluta att det rört sig om traditionella treskeppiga hus.

En mycket intressant iakttagelse som kunde göras var att under sen vikingatid, i slutet av 900-talet, så görs en omfattande nybyggnation på den plats där den äldre gården legat (figur 1). Då anläggs en mycket stor terrass, omkring 50 meter lång och 10 meter bred, med en kraftig stenfot som var synlig längs med hela den södra sträckningen. Terrassen hade skapats av de kulturlager som en gång avsatts från den äldre bebyggelsen på platsen. Detta väckte vår nyfikenhet, och vi diskuterade huruvida detta var en medveten handling eller ej. Det skulle i så fall kunna vara en handling som utförts utifrån olika syften. Antingen som ett tecken på samhörighet med äldre generatio-

³ Se undersökningsrapporten, Dardel m.fl. 2010.

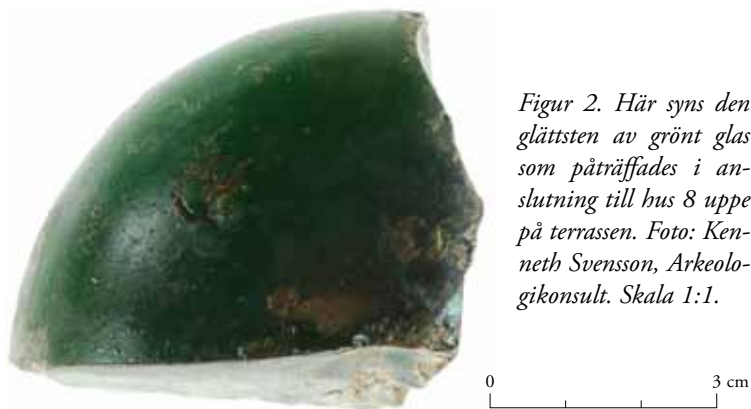
ner och ett betonande av lång ägarkontinuitet, eller som ett tecken på dominans där gårdens nya ägare bokstavligen lägger under sig de tidigare ägarna. Ovanpå denna stora terrass hade man så uppfört en 34 meter lång och 7 meter bred huvudbyggnad (Hus 8 a och 8b). Byggnadstekniskt rörde det sig om en enskeppig konstruktion i någon form av ramverksteknik, vilket innebär att väggarna kan ha varit lerklinade eller byggda av plankor som skiftesverk. En relativt stor förekomst av spik antyder att det kan ha funnits ett innertak i någon del av byggnaden. Huset har varit delat i två separata enheter, den västra delen (Hus 8a) utgjordes av en bostad som bestod av en stuga och en förstuga. I stugan som hade en yta på ca 70 m² fanns en stor härd mitt i golvet, med en förskjutning mot gaveln. Sannolikt har det 7 meter breda rummet haft någon form av bänkar längs med väggarna, men det gick inte att hitta några tydliga spår efter dem. Inne i stugan hittades många skärvor av hushållskeramik. I förstugan som var omkring 2 meter bred återfanns tydliga kulturlagerrester som avsatts under brukningstiden och här fanns en rejäl bakugn som varit försett med en lerkupol. Kombinationen av en förstuga och en stuga för alltså tankarna till en bostad av enkelstugemodell. Här hade man dock lagt till en enhet och i öster byggt ett drygt 20 meter långt och 7 meter brett rum, alltså med en yta på ca 140 m² (Hus 8b). Hur denna del har använts vet vi inte med säkerhet. Här kan ha funnits en funktionsindelning där olika delar brukats för olika ändamål.⁴ Tydligt är emellertid att här påträffades en relativt stor andel säd i de makrofossila fynden. Så att man förvarat och hanterat spannmål här råder det inget tvivel om. I denna del av byggnaden fanns en del inre stolpkonstruktioner, men det är inte helt enkelt att klarlägga några meningsfulla mönster i hur de kan ha utnyttjats. Här kan ha funnits inre skiljeväggar

⁴ En sådan tolkning gjordes i rapporten, där då funktionerna stall, lider och loge/lada föreslogs.

Figur 1. Hjulstas bebyggelse under perioden ca 980–1090. Här syns den stora terrassen och det ovanpåliggande hus 8. Husets västra del (8a) utgjorde bostaden med stuga och förstuga. I den östra delen (8b) har man förvarat spannmål och kanske ägnat sig åt representativa verksamheter. Skala 1:800.

eller bänkkonstruktioner. En fosfatanalys visar emellertid helt klart att man aldrig utnyttjat denna del till stallning av boskap, däremot fanns förhöjda fosfatvärden kring den stora härden i bostaden. Sammantaget kan man alltså säga att byggnaden på terrassen utgjort en prototyp av en parstuga. Från förstugan har man haft tillträde till byggnadens olika rum. Men förstugan har även fungerat som en passage genom huset så att man från framsidan också kunde komma ut på huvudbyggnadens baksida. Här på baksidan fanns ett omfattande avfallslager med skör- och skärnbränd sten, träkol och matrester i form av djur-

Figur 2. Här syns den glättsten av grönt glas som påträffades i anslutning till hus 8 uppe på terrassen. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult. Skala 1:1.

ben, spannmål och skärvor av hushållskeramik, uppenbarligen sådant som genom åren rensats ut då huset städats efter olika måltider. Djurbenen avslöjade att man framförallt konsumerat nötkött.

Om man från huvudbyggnadens baksida gick ca 50 meter upp i backen så kom man fram till den plats där gårdens grop-husbebyggelse fanns. Det rörde sig om två hus som avlöst varandra över tid (Hus 6 och Hus 9). Hus 9 var det yngsta av dem och hade en rektangulär form, ca 2,5 x 3 meter, med en härd i ena hörnet. Det fanns inga spår av att man ägnat sig åt hantverk här, däremot har man lagat mat. Det innebär att huset kunna fungera som ett kök, eller en mindre bostad. Möjligen har dessa hus medvetet lagts på avstånd från den övriga gårdsbebyggelsen och kanske brukats av gårdens trälar? En liknande struktur med bostadshus som ligger avskilt från det primära gårdstunet påträffades t.ex i Herresta i Järfälla socken,⁵ se vidare nedan.

Huvudbyggnaden har under årens lopp renoverats och delvis byggs om, men har hela tiden behållit sin grundkonstruktion.

Under sen vikingatid, ca 980–1090 finns ett inslag i Hjulsta av metallhantverk i form av bronsgjutning och smide i

⁵ Jfr Lindblom & Spijkerman m.fl. 2009; Svensson 2008, s. 72.

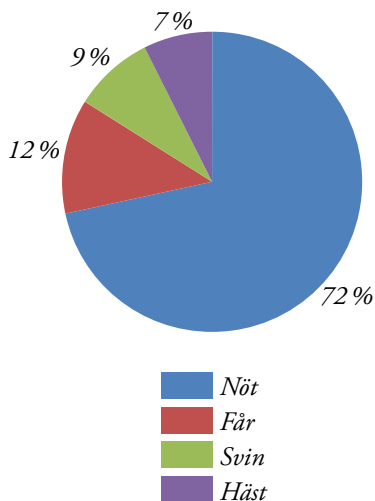
Figur 3. På terrassen i anslutning till den sydöstra delen av hus 8 framkom den här lilla silverskatten med några engelska och tyska mynt som kunde dateras till tidigt 1000-tal. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult.

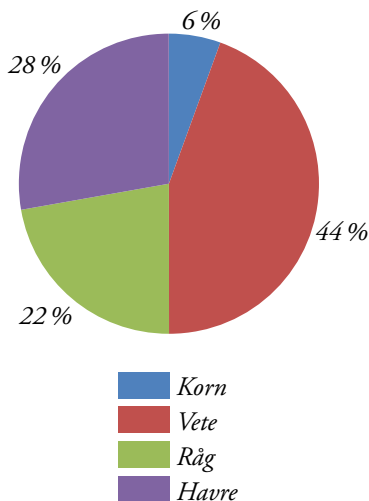
järn. Då finns möjligen också inslag av silverhantverk på husterrassen.

I huvudbyggnaden påträffades övervägande anonyma föremål men även bl.a. en sporre och ett av gårdens mer spektakulära fynd i form av en glättsten av glas (figur 2). Glättstenen har paralleller i Birkas kammargravar, men liknande har också påträffats i Sigtuna. Glättstenen indikerar att innekläder har förekommit i Hjulsta under tiden då huset varit i bruk. Detta brukar oftast associeras med en klädedräkt som signalerar hög status. Notabel är givetvis också den lilla silverskatt med engelska och tyska mynt som deponerats strax efter år 1000 (figur 3).

Den osteologiska analysen (figur 4) visar att konsumtionen av nötkött verkar ha varit betydande under sen vikingatid. Detta kan rimma väl med den tillgång på betesmark och foderängar som bör ha funnits i gårdens närhet inte minst utmed Ballstaån. Tyvärr framstår den gårdsmiljö som påträffades i Hjulsta som inte helt komplett. Med tanke på boskapsstocken så måste man ha haft stall och fähus som kunnat hysa dem. Spåren efter dessa byggnader har emellertid gått förlorade. Intressant ur ekonomisk synpunkt är att uppfödning av svin tycks öka under sen vikingatid, för att sedan markant förstärkas under tidigt med-

Figur 4. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapen i Hjulsta under perioden ca 980–1090 så som den avspeglas i matavfallet. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet fragment. Den osteologiska analysen har utförts av Leif Jonsson.

Figur 5. I det här diagrammet ser vi förbrukningen av spannmål i Hjulsta under perioden ca 980–1090. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet förkolnade fragment. Makrofossilanalysen har utförts av Anneli Ekblom.

eltid. Det kan indikera att det fanns ett ökat behov av griskött t.ex. i samband med gästabud.

Det makrofossila materialet (figur 5) visar att vete dominerar kraftigt i Hjulstашållet under sen vikingatid. I den här tabellen har endast fynd som säkert kan knytas till denna fas tagits med.

Under tidig medeltid, ca 1090–1200 genomgår så Hjulsta-bebyggelsen en ny förändring och den delas upp i två gårdar. Men det händelseförloppet faller utanför ramen för den här artikeln. Till en del återkommer dock Johan Runer till det nedan i den avslutande delen av vår berättelse.

Andra samtida gårdar i Uppland

För att kunna förstå Hjulstas roll och position i det vikingatida och tidigmedeltida samhället måste gården studeras i relation till andra samtida gårdar. Vi gör därför nu en utblick i form av en studie av ett antal andra samtida gårdar som undersökts arkeologiskt. Perspektivet utgår från de undersökta gårdarnas struktur och byggnadernas arkitektur, dessutom kommer fynd som eventuellt belyser gårdens status och de olika byggnadernas brukning och datering att lyftas fram. För att vi ska få en bild av gårdarnas försörjningsinriktning presenteras också osteologiska analyser och makrofossilanalyser där sådana finns.

För att studien ska vara möjlig att utföra inom ramen för tillgänglig tid så kommer materialet att begränsas till vikingatida förhållanden i Uppland främst under 900-talet och 1000-talet. Urvalet styrs självfallet också av undersökningarnas omfattning. Därför har i sig viktiga gårdar som t.ex. Fornsigstuna i Håtuna socken,⁶ Granby-Hyppinge i Orkesta socken⁷ liksom bebyggelsen som påträffades i Norra Gärdet invid Gamla Uppsala kungsgård i Gamla Uppsala socken⁸ och plåtåhuset i Karsvik i Bromma socken⁹ av nödvändiga skäl utelämnats. Dessa undersökningar har berört delar av bebyggelsen eller själva husen vilket gör att frågor kring utbredning, struktur och datering är svåra att besvara.

Hur såg en vikingatida gård ut?

För att få ett grepp om den fundamentala frågan ska vi nu besöka sex vikingatida bebyggelseenheter i Uppland som undersökts arkeologiskt. Det blir en kronologisk genomgång utifrån

⁶ Andersson, Damell & Norrman 1991.

⁷ Carlsson 1989; Hedman 1989.

⁸ Ljungkvist 2000.

⁹ Arnberg & Runer m.fl. 2012.

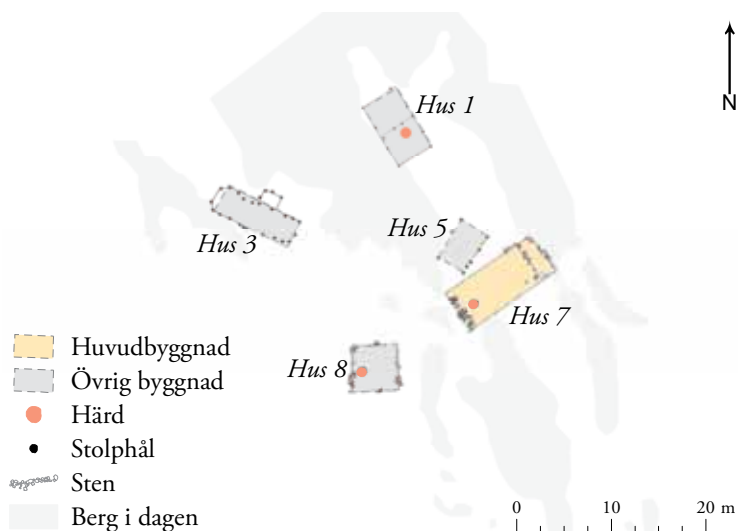

när de olika gårdarna undersöktes. Vi inleder i **Pollista** i Övergran socken (Övergran 228:1).

Av den arkeologiska undersökningen som utfördes under åren 1986–87 och 1989–90¹⁰ framgår det att bebyggelsen under vikingatid haft en planlösning med separata hus för boende och

att dessa omgivits av ekonomibyggnader med olika funktioner (figur 6). Vid tidpunkten för undersökningen var detta första gången en sådan planlösning påträffades i vikingatida sammanhang i Mellansverige. Topografiskt ligger fyra av byggnaderna (Hus 1, 3, 7 och 8) samlade på ett mindre höjdparti kring ett naturligt gårdstun som skapats av en yta där berget gick i dagen. Denna gård kom under undersökningens gång att kallas för Norrgården. Detta för att särskilja den från annan samtida bebyggelse som tolkades som andra gårdsenheter i en flerkärnig vikingatida bebyggelse. Husen på Norrgården var enskeppiga och har mest sannolikt varit uppförda i olika typer av fackverksteknik. Byggnaderna uppvisar sinsemellan stor variation i storlek vilket tolkats som uttryck för funktionella olikheter. Hus 7 har utgjort gårdens boningshus och varit dess huvudbyggnad. Det har varit drygt 10,5 meter långt och 4,5 meter brett. Huset har haft två rum där det större varit byggnadens stuga och det mindre fungerat som en förstuga i ena gaveln. I stugdelen fanns en härd centralt placerad i husets längdaxel och förskjuten mot den sydvästra gaveln. Stugans golv har varit ett jordgolv medan förstugans golv var av lera. Husets gavlar vilade på stensyllar. I stugans ena hörn påträffades ett tyskt silvermynt präglat under

¹⁰ Se Hällans & Svensson 1998.

Figur 6. Plan över en del av Pollistas vikingatida bebyggelse. Här syns de lämningar som utgjort Norrgården. Hus 7 har utgjort gårdens bostadshus. Planen har framställts med underlag från Hållans & Svensson 1998. Skala 1:800.

perioden 991–1040, i övrigt baseras huset datering på en ^{14}C -analys från härden som gav en datering till perioden 695–1021 (2 σ). Hus 7 överlagrade ett äldre hus (hus 6) som haft samma planlösning och i stort sett samma placering. Hus 5 påträffades invid hus 7 och har utgjort en mindre byggnad som varit närmast bodliknande. Huset var ca 4 meter långt och lite drygt 3 meter brett. Här påträffades en större mängd vävtyngdsfragment som möjligen kan indikera vad huset brukats till för ändamål. Hus 3 har tolkats som gårdens fåhus. Det var 9 meter långt och 3 meter brett. På huset norra sida fanns en utbyggnad som kan ha varit någon form av kätte eller foderförråd och på södra sidan iaktogs en hägnadsrad som kan ha fungerat som ledfälla in till fåhuset. På gården fanns ytterligare två byggnader, hus 1 och hus 3. Båda byggnaderna hade härd. Hus 1 var 7 meter

långt och omkring 3,5 meter brett och var indelat i två rum där härden låg i det södra rummet i anslutning till mellanväggen mot rummet i norr. Huset kan med hjälp av en ¹⁴C-datering ur härden tidsfästas till perioden 690–1265 (2σ). Hus 8 var i det närmaste en kvadratisk byggnad, ca 5 x 5 meter stor. Med hjälp av en ¹⁴C-datering från härden kunde det dateras till perioden 892–1210. Vilka funktioner de senare två husen haft är oklart men med tanke på förekomsten av härdar så kan de använts som enklare bostäder, kök eller kanske torkhus. Invid hus 8, liksom invid bostadshuset (hus 7) påträffades stora mängder keramik. Det kan ge en antydning om att dessa hus brukats som plats för matberedning.

Norrgårdens bebyggelse har sålunda utifrån ¹⁴C-resultaten ett tidsomfång som spänner över en period på över 500 år med början i yngre vendeltid och ett slut i tidig medeltid. Den analys som gjordes av keramikfynden¹¹ visar att materialet består av lokalt producerat AIV-gods¹² och det domineras av typerna AIV:3a1 och AIV:3c. Även typerna AIV:2c, AIV:3a2, AIV:3b, och AIV:4a/b förekommer. Inom Norrgården fanns endast någon enstaka skärva från kärl som inte producerats lokalt. Det rörde sig om ett kärl med fennobaltiskt ursprung (AIII). Dateringsmässigt pekar detta mot vikingatid men vissa typer förekommer ända in mot mitten av 1200-talet.

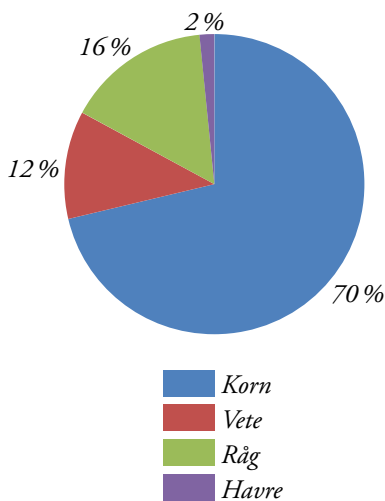
Övrigt fyndmaterial i form av ett tyskt silvermynt (Otto Adelheid pfennig), opaka gula/röda pärlor av glas och bergkristall samt två sammansatta enkelkammar av typ B¹³ antyder dock att bebyggelsen huvudsakligen ska placeras inom ¹⁴C-resultatens vikingatida tidsavsnitt (800- och 900-tal).

Vissa fynd inom gården ger en antydning om kult och kultbruk. Så påträffades t.ex. en amulettring och en torshammare

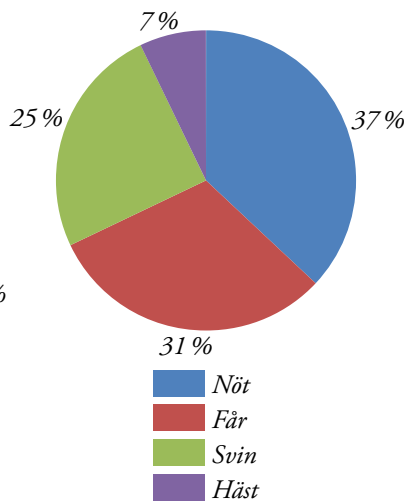
¹¹ Se Bäck 1998.

¹² Enligt Sellings klassificering 1955.

¹³ Enligt Ambrosiani 1981.

Figur 7. I det här diagrammet ser vi förbrukningen av spannmål i Pollista under vikingatid. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet förkolnade fragment. Makrofossilanalysen har utförts av Inge-Mar Pahlsson.

Figur 8. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapen i Pollista under vikingatid. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet fragment. Den osteologiska analysen har gjorts av Maria Vrethemark.

av järn i anslutning till boningshuset. Här fanns också fynd av hästben som kan ha utgjort rester från rituella måltider.

Inom Norrgården påträffades ett flertal fynd som kan knytas till åkerbruk. Det rör sig om fyra skaftlappsbillar till årder samt en skära. Åkerbruket i Pollista har utifrån de makrofossilanalyser som gjordes (figur 7) baserats på en spannmålsodling där korn dominerar, följt av råg, vete och havre.

Vad beträffar djurhållningen så visar den osteologiska analysen från Pollista (figur 8) att nötboskap samt får/get dominerar djurbeståndet samt att svin har hållits liksom även hästar.

Intressant är att den osteologiska analysen visar att slaktåldersstrukturen hos de får som hållits i Pollista tyder på en

överrepresentation av vuxna, reproducerande djur. Detta kan tolkas som att man avyttrat slaktfärdiga lamm, som alltså är underrepresenterade i relation till en normal fördelning i ett djurbestand som till exempel på den vikingatida gården Lingnåre i nordöstra Uppland.¹⁴ Jakt och fiske tycks inte ha varit någon huvudsakligt inslag i Norrgårdens näringsfång. Man har uppenbarligen jagat huvudsakligen hare och det finns något enstaka fynd av kronhjort. Enstaka fiskben visar att abborre, gädda och gös konsumerats på gården.

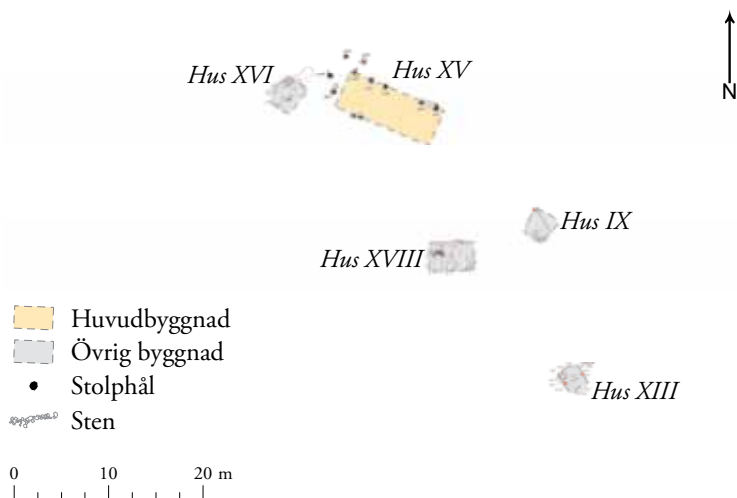
Nästa studieobjekt blir gården **Kalvshälla** i Järfälla socken (Järfälla 251:1–2). Här gjordes en arkeologisk undersökning under åren 1996–97.¹⁵

Liksom Pollista har Kalvshälla under vikingatid och tidig medeltid haft en planlösning med ett separat boningshus omgivet av mindre byggnader med olika specialfunktioner (figur 9).

Det större boningshuset (hus XV) som en gång utgjort gårdens huvudbyggnad var endast fragmentariskt bevarat och därför svårtolkat men mest sannolikt rör det sig om ett enskeppigt boningshus med väggstolpar. Huset har varit omkring 10 meter långt och 4 meter brett. Möjligen kan tolkningen att detta hus varit gårdens boningshus få ett visst stöd i det faktum att det ligger i mer eller mindre exakt samma läge som de senare medeltida och eftermedeltida boningshusen på gården. Topografiskt låg det på en mindre höjdrygg. I anslutning till boningshuset

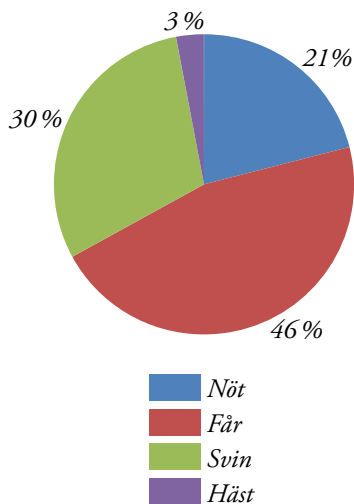
¹⁴ Vretemark 1998, m. anf. litt.

¹⁵ Se undersökningsrapporten, Andersson & Boje 2009.

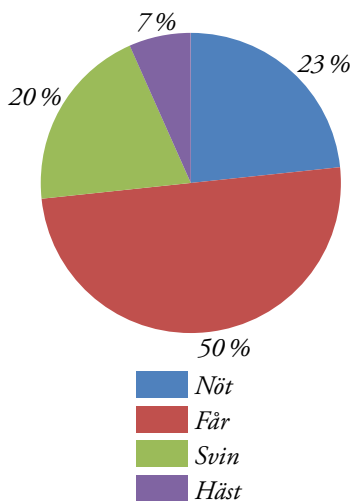

Figur 9. Plan över den vikingatida och tidigmedeltida bebyggelsen i Kalvs-hälla. De olika grophusen, markerade med grå färgton, har inte varit samtida utan avlöst varandra över tid. Planen har framställts utifrån det material som finns redovisat i Andersson & Boije 2009. Skala 1:800.

påträffades delvis ingrävda i höjdryggens sluttning tre stycken grophus. Storleksmässigt har dessa varierat och haft en yta på mellan 5–7 m². Utifrån de dateringar som finns tillgängliga och som dels baseras på ¹⁴C-analys och dels på fynd, så tycks grophusen ha avlöst varandra från ca 850 till tiden omkring år 1000. Samtliga har varit utrustade med spis (hus IX och XVI) eller ugn (hus XIII) vilket innebär att de kan ha fungerat som kök eller bakhus på gården. Det kan även innebära att de skulle ha kunnat fungera som enklare bostäder med spis som värmekälla. I ett av grophusen (hus XVI) påträffades även förkolnade trärester efter vad som tolkats vara en vävstol. Detta är det enda belägget för ett hantverk som kan knytas till gården. Att textilhantverk bedrivits understryks dessutom av ett flertal fynd av vävtyngder som påträffats i olika spridda kontexter och en bennål som även den hittades i grophuset XVI.

Figur 10. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapen i Kalvshälla under vikingatid. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet fragment. Den osteologiska analysen har gjorts av Margareta Boije.

Figur 11. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapen i Kalvshälla år 1599 så som det är redovisat i skriftligt källmaterial enligt Gustafson jr. 1957.

Utöver grophusen påträffades även en mindre byggnad (hus XVII) som stått på stensyll. Sannolikt har detta varit uppfört i fackverksteknik utan några jordgrävda stolpar. Huset var ca 5x3 meter stort och låg ett tiotal meter söder om det förmodade boningshuset. Även i detta hus fanns resterna av en spis, så det kan ha använts som en mindre bostad eller möjligen som kök. Huset kan utifrån en ¹⁴C-datering dateras till perioden ca 1010–1160. Tidsmässigt verkar det med andra ord avlösa grophuset.

Den osteologiska analys som utfördes i samband med undersökningen visar att en stor del av gårdens försörjning baserats på boskapsskötsel (figur 10). Djurbeståndet tycks ha domi-

nerats av ett stort inslag av får/get och utöver det har man hållit svin och nötboskap samt några hästar. Intressant i sammanhanget är att denna boskapsammansättning stämmer mycket väl överens med vad som är känt i det historiska källmaterialet för Kalvshälla (figur 11).

Trots att man kan konstatera att gårdens försörjning under vikingatid och tidigmedeltid varit inriktad mot boskapskötsel så saknas det byggnader i form av stall, fähus eller lador som kan knytas till verksamheten under denna tidsperiod. Självfallet måste sådana byggnader ha funnits men spåren efter dem har sannolikt utplånats av efterföljande perioders aktiviteter och inte minst genom de omfattande militära installationer i form av bunkrar och skyttegångar som gjorts i modern tid.

Från Kalvshälla finns inga makrofossilanalyser gjorda, så här kan man inte se vilken inriktning odlingen och konsumtionen av spannmål haft. En fingervisning om detta kan vi dock få från jordeboken för år 1572. Då kan utläsas att gårdens ägare och brukare erlade två spannar råg och två spannar korn i tionde.¹⁶

Fyndmaterialet från Kalvshälla domineras av keramik i form av lokalt producerat svartgods. Det finns inga importerade keramikkrärl. I övrigt påträffades enstaka pärlor av glas och en av karneol liksom en kam av ben/horn från 800- och 900-talen. Ett par nycklar i form av en draglåsnyckel och en bultlåsnyckel kan också knytas till vikingatid.

Av intresse är två fynd av amuletter som påträffades på gården. I ena fallet rör det sig om en amulett i form av en skära som sammanfogats med ett lieblad och i det andra fallet utgörs amuletten av en miniatyrskära. Den första amuletten påträffades i grophus XIII och den andra i anslutning till hus XVII.

Ett mer spektakulärt fynd var en 9 cm stor handyxa som säl-lan påträffats i Mälardalen, men minst lika intressant var fyndet av en del av en runsten som kan dateras till slutet av 1000-talet.

¹⁶ Gustafsson 1957, s. 344f.

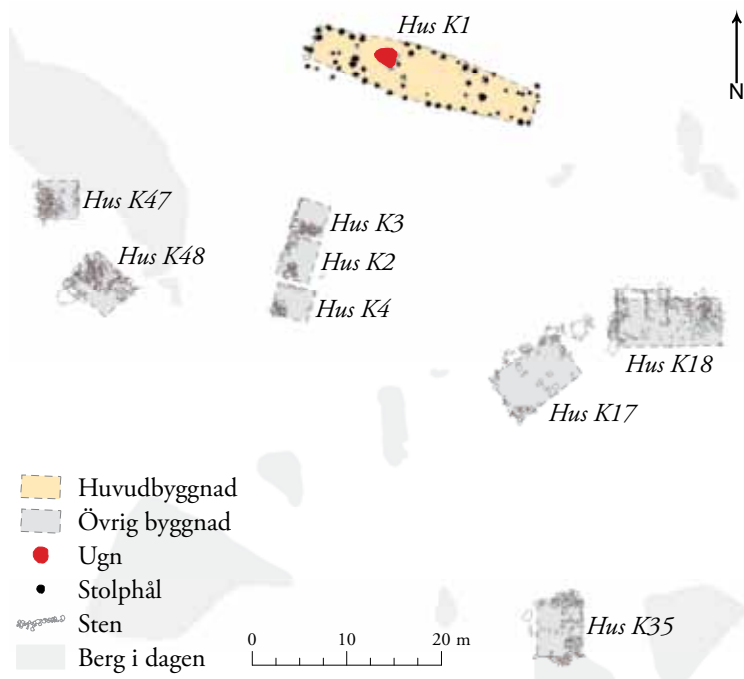
Nästa plats vi ska studera är **Sanda** i Fresta socken (Fresta 147:1). Av den arkeologiska undersökningen som utfördes under åren 1990–91¹⁷ framgår det att bebyggelsen under vikingatid haft en planlösning baserad på en huvudbyggnad i form av ett traditionellt treskeppigt långhus och att det i anslut-

ning till detta funnits separata byggnader med olika specifika funktioner.

Topografiskt ligger Sandas vikingatida bebyggelse på en flack utlöpare från ett skogsklätt höjdparti i sydost. Söder om gården har den historiskt kända åkermarken legat och norrut mot Frestaån fanns en ängsmark. Bebyggelsen har exponerat mot ett kommunikationsstråk, där ån utgjort en förbindelse-länk mellan Norrviken och sjön Fysingen.

Bebyggelseutvecklingen i Sanda är komplicerad, inte minst på grund av att flera hus är odaterade och att dateringar som finns för de enskilda husen inte helt överensstämmer med rapportens fasredogörelser. Klart är att bebyggelsen etablerats under tidig vendeltid och att huvudbyggnaden då utgjordes av ett treskeppigt långhus (K33) som kompletterades av ytterligare två mindre byggnader (K62 och K53) uppförda i samma byggnadsstil. På gården har man under denna tid ägnat sig åt metallhantverk. I anslutning till gården påträffades även en anläggning som kom att tolkas som ett kulthus, ett harg. Under den vendeltida fasen tycks gårdens spannmålskonsumtion till största delen ha varit baserad på vete och först i andra hand på korn vilket annars är brukligt under yngre järnålder.

¹⁷ Se undersökningsrapporten, Åqvist 2004.

Figur 12. Plan över bebyggelsen i Sanda under perioden ca 950–1050. Planen har sammanställts utifrån det underlag som redovisas i Åqvist 2004. Hus K1 utgör gårdens huvudbyggnad, i dess västra del fanns en ugn. Alla hus har sannolikt inte varit samtida, utan vissa har ersatt varandra under periodens lopp. Odaterade hus har inte tagits med. Skala 1:800.

Bebyggelsestrukturen är likartad över tid. Under tidig vikingatid utgörs bebyggelsen av en treskeppig huvudbyggnad som kompletteras av grophus och under sen vikingatid, från mitten på 900-talet och framåt, så ersätts grophusen av mindre hus på stenfoot där byggnaderna sannolikt varit uppförda i fackverksteknik (figur 12).

Under perioden 950–1050 utgörs gården av en huvudbyggnad (K1) och minst åtta andra byggnader (K2, K3, K4, K17, K18, K35, K47 och K48) som ligger placerade söder om denna.

Huvudbyggnaden var en treskeppig, 24 meter lång konstruktion. Bredden varierade, vilket innebär att huset haft en elliptisk form. I de raka gavelpartierna har huset varit omkring 3,5 meter och i det centrala mittpartiet har det varit maximalt 5,5 meter brett. Utifrån den inre stolpsättningen kan man dra slutsatsen att byggnaden haft fyra olika rum. De två centrala rummen har tolkats som bostaden. I det västligaste centrala rummet fanns en ugn och en härd. Enligt undersökarna tyder vissa stolphål innanför väggarna på att huset kan ha haft fasta inre konstruktioner såsom bänkar och eventuellt ett innertak. Den västligaste delen har enligt rapporttexten tolkats som fåhus, men det finns inga makrofossil som kan stötta den tolkningen. Utifrån det dateringsunderlag som finns i form av fyndmaterial och ¹⁴C-resultat så har detta hus uppförts redan under perioden 850–950, men det har sedan varit i bruk under den resterande vikingatida perioden till mitten av 1000-talet. Huset var placerat på gårdsplanens högsta del och exponerade ner mot Frestaån. I huset påträffades keramik, knivar, beslag, spikar, nitar och andra föremål av järn samt en glaspärla, en vävtyngd och en slipsten av sandsten.

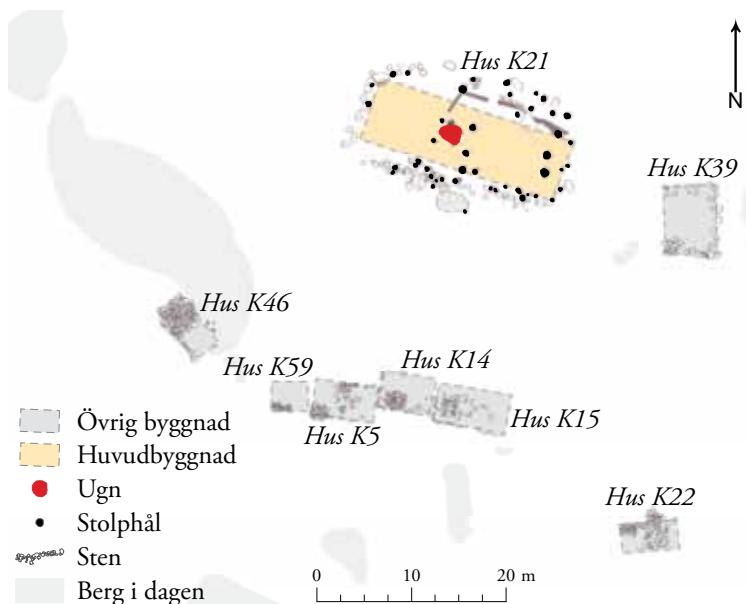
Husen K2, K3 och K4 låg centralt placerade på gårdstunet strax söder om huvudbyggnaden. De utgör mindre hus som legat på stensyllar. Husen är fragmentariskt bevarade men tycks ha varit upp till 4x5 meter stora och ha haft eldstäder i ena hörnet. Det är oklart om alla existerat samtidigt eller om de avlöst varandra under periodens lopp. Husen har generellt enligt rapporten daterats till 950–1050. I Hus K2 hittades ett tyskt silvermynt präglat under perioden 1002–1024. I samtliga hus påträffades bränd lera. Keramik fanns i K2 och K3. I hus K3 fanns dessutom en pilspets av järn och en islägg. Vilka funktioner dessa byggnader haft får betraktas som oklart även om de i rapporten tolkats som bostäder.

Husen K17 och K18 låg på gårdstunets östra del. De har sannolikt varit ramverkskonstruktioner som vilat på stensyllar.

Husen har varit omkring 8 meter långa och 5 meter breda. Hus K17 har haft två likstora rum. Här påträffades bränd lera, keramik samt några föremål av järn. Hus K18 har av utgrävorna tolkats som ett hus med två rum där det västra rummet varit 1,5 meter bredare än det östra. Båda rummen hade hörneldstäder. I huset hittades bränd lera och delar av en balansvåg. Det bör påpekas att utifrån tillgängliga planer så utgör nog K18 egentligen två mindre byggnader som överlagrar varandra och inte existerat samtidigt. Både hus K17 och K18 har i rapporten givits en generell datering till perioden 950–1050. Byggnadernas funktion är oklar men har tolkats som bostäder.

Hus K35 låg i gårdens sydöstra del, ett 60-tal meter från huvudbyggnaden. Även här rör det sig om en ramverkskonstruktion som vilar på stensyllar. Huset har varit omkring 7 meter långt och 5 meter brett och uppdelat på två rum. I det södra rummet fanns ett stengolv och en eldstad i hörnet. I huset påträffades keramik, bränd lera, föremål av järn, en glaspärla och en malsten. Huset har i likhet med de övriga givits en generell datering i rapporten till perioden 950–1050. Huset har av utgrävorna tolkats som en bostad och detta kan vara rimligt med tanke på husets storlek och uppbyggnad.

Husen K47 och K48 låg på tunets västra del. Båda husen har varit uppförda i ramverkskonstruktion på stensyllar. Husen har varit omkring 5 meter långa och 3 meter breda. I båda kunde en rumslik indelning spåras på så vis att den ena delen hade en stenpackning medan den andra delen saknade en sådan. Detta har tolkats som att delen med stenpackning fungerat som stall och den andra delen som fähus. Det finns dock inga makrofossilanalyser som kan hjälpa till att styrka en sådan tolkning. I hus K47 hittades en miniatyrskära av järn, eldstål, en hästsko och hästkosöm. Liksom flera av de övriga husen i den här fasen har K47 och K48 generellt daterats till 950–1050.

Figur 13. Plan över bebyggelsen i Sanda under perioden ca 1050–1150. Planen har sammanställts utifrån det underlag som redovisas i Åqvist 2004. Hus K21 utgör gårdens huvudbyggnad, i dess västar del fanns en ugn som återanvänts från den tidigare huvudbyggnaden. Alla hus har sannolikt inte varit samtida, utan vissa har ersatt varandra under periodens lopp. Odate-rade hus har inte tagits med. Skala 1:800.

Vid 1000-talets mitt byggdes en ny huvudbyggnad (K21) på samma plats som de tidigare (figur 13). Även den tycks vara uppförd med en treskeppig konstruktion eller så rör det sig kanske snarare om en konstruktion av så kallad hybridtyp där ena delen av byggnaden har bärande stolpar men där andra delen saknar sådana. Denna typ av byggnader kom att uppmärksammas i samband med de omfattande E4-undersökningarna utanför Uppsala i början av 2000-talet.¹⁸ Den nya byggnaden gavs en rektangulär form istället för en elliptisk och var drygt 21

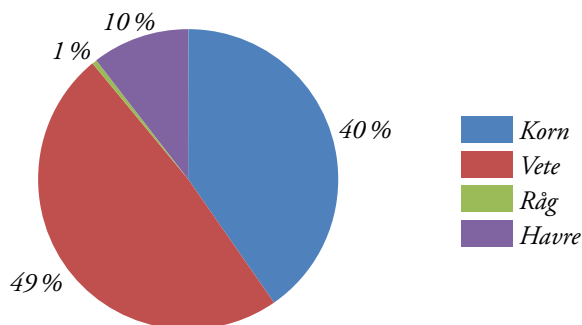
¹⁸ Jfr Gustafsson 2007, s. 195.

meter lång och nästan 7 meter bred. Planlösningen förändrades och huset fick nu två likstora rum, där ugnskonstruktionen i det äldre huset behölls och fortsatte att utnyttjas i det västra rummet. Huset anlades på ett terrassliknande fundament och omgavs av en synlig stenfot i terrassens utkant.

I övrigt fortlevde gårdens rumsliga struktur på så vis att huvudbyggnaden kompletterades med mindre hus som låg spritt på gårdstunet. Direkt söder om huvudbyggnaden låg en länga med mindre fackverkshus som vilade på stensyllar, K5, K14, K15 och K59. Flera av dessa var fragmentariskt bevarade och sannolikt har de inte existerat samtidigt, utan avlöst varandra under periodens gång. Storleksmässigt har de varit 6–7 meter långa och omkring 4 meter breda. Samtliga ha varit försedda med en eldstad i ena hörnet. I hus K59 hittades ett tyskt silvermyntpräglat under perioden 1027–1036 och hus K14 har utifrån TL-datering kunnat tidsfästas till 1050–1150. I alla dessa hus påträffades keramik och enstaka glaspärlor. Husen har tolkats som bostadshus.

Hus K46 låg strax väster om den ovan beskrivna huslängan. Det var 6,5 meter långt och 3,5 meter brett och har varit ett fackverkshus som delvis vilade på stensyllar. Dess ena del låg på en berghäll. Huset har varit tudelat och dess norra del har haft en plan stenpackning medan den södra hälften saknade en sådan. Det har därför tolkats som att den norra delen fungerat som stall och den södra som fähus. I huset hittades en remdelare av järn. I undersökningsrapporten anges endast en generell datering till 1050–1150.

Hus K39 låg direkt öster om huvudbyggnaden och var 7x5,5 meter stort. Även här rör det sig om ett fackverkshus som vilat på syllstenar. Det hade en eldstad i ena hörnet. I huset påträffades stora mängder bränd lera och dessutom keramik, en hästsko och slagg samt andra järnföremål. Huset har tolkats som ett bostadshus. Intressant är att under vendeltid fanns på denna plats ett verkstadsområde med metallhantverk.

Figur 14. I det här diagrammet ser vi förbrukningen av spannmål i Sanda under vikingatid. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet förkolnade fragment. Notera den höga frekvensen av vete. Makrofossilanalysen har utförts av Ingemar Pålsson.

Hus K22 låg ca 40 meter sydost om huvudbyggnaden och var därmed det hus som var mest avlägset på gårdstunet. Det var omkring 6 meter långt och knappt 3 meter brett. I dess ena hörn fanns en eldstad och dess östra hälft tycks ha vilat på en stenpackning. Detta kan antyda att huset varit indelat i två delar. Sannolikt har även denna byggnad haft en ramverkskonstruktion som vilat på stensyllar. I huset påträffades bränd lera och järnföremål.

I fyndmaterialet från Sanda finns inslag som sticker ut och som antyder en mer aristokratisk miljö. Där påträffades t.ex. ett bronskärl av samma typ som i gotländska gravar vilka kan ha använts när man tvättade händerna.¹⁹ en rikt ornerad doppsko till en svärdsslida, en förgylld bultlåsnyckel och vad som i rapporten anges vara ett skytiskt bältesbeslag av brons. Inget av dessa fynd är att betrakta som allmångods i agrara miljöer under yngre järnålder.

Dessutom påträffades i det makrofossila materialet en ovanligt stor andel vete bland spannmålen, hela 49 % (figur 14).

¹⁹ Jfr Åqvist 2004, s. 16 och Trotzig 1991.

Normalt under yngre järnålder dominerar kornet (jfr. t.ex Pol- lista). Vete anses allmänt vara en markör för hög status. Lägg därtill en stor mängd vridkvarnar av sandsten och skiffer. I Sandas keramikmaterial finns dessutom ett inslag av kärl från slaviskt område²⁰ vilket är ovanligt på den vikingatida landsbyg- den.²¹ Till detta kommer sedan Sandas treskeppiga byggnader i exponerande krönläge, vilka förstärks i sitt uttryck i början av 1000-talet då huvudbyggnaden har givits en halliknade ut- formning och placerats på en terrass med synlig stenfot.

Nu förflyttar vi oss till **Kättsta**, en vikingatida gård i Ärentuna socken (Ärentuna 335:1), som undersöktes arkeologiskt 2002. Gårdens lämningar daterades till en period från slutet av 700-talet till början av 1100-talet. Här ska vi studera den fas i gårdens historia som av utgrävorna daterats till 900-talet (figur 15).

Av undersökningsrapporten²² och en artikel om yngre järn- ålderns byggnadsskick²³ framgår att gården haft en planlösning med en huvudbyggnad (hus 3) som omges av andra mindre byggnader. Byggnadsteknikerna har varierat men åtminstone boningshuset har under denna tid sannolikt varit uppförd i nå- gon form av fackverksteknik.

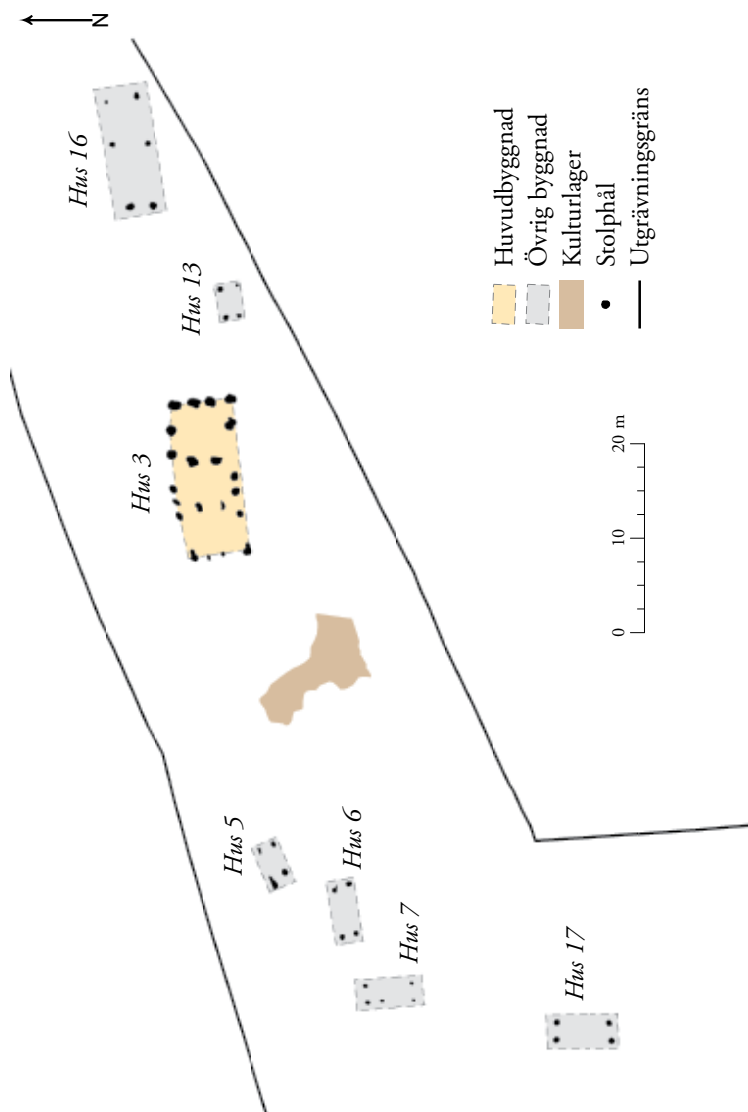
Gården tycks ha utgjorts av två grupperingar av hus, där den ena utgjorts av husen 3, 13 och 16. På ett avstånd av 30–50

²⁰ AII-gods enligt Sellings benämning 1955.

²¹ Jfr Roslund 2001, s. 225ff.

²² Gustafsson m.fl. 2006.

²³ Gustafsson 2007.

Figur 15. Plan över bebyggelsen i Kättsta under 900-talet. Planen har sammanställts utifrån det underlag som presenteras i Gustafsson m.fl. 2006. Skala 1:800.

meter väster och sydväst därifrån låg den andra grupperingen som utgjordes av husen 5, 6, 7 och 17. Däremellan påträffades ett kulturlager.

Hus 3 var gårdens huvudbyggnad och utgjordes av ett enskeppigt hus som var 16 meter långt och 6,7 meter brett med inre stolpar. Huset hade varit indelat i tre någorlunda jämnstora delar, varav den östra delen var något större. Fyndmaterialet bestod huvudsakligen av obrända ben. Dessutom påträffades en bennål, en nyckel och en amulettring.

¹⁴C-proverna visade att huset använts under 900-talet, något som också bekräftas av fynden av amulettringen och nyckeln.

Hus 13 var av ett fyrstolpshus eller möjligen ett mindre treskeppigt hus med en inre konstruktion som var 4,4 x 2,3 meter stor. Inga fynd påträffades i huset.

Hus 16 hade en treskeppig konstruktion och var uppbyggt på tre bockar. Det var minst 11,7 x 3,6 meter stort. Mittskeppet var bredare i mitten, vilket antyder att huset kan ha haft en lätt konvex form. I huset påträffades obrända ben.

Det är oklart vilka funktioner som ska tillskrivas de senare husen, men hus 13 kan rimligen ha varit en mindre förrådsbyggnad i nära anslutning till huvudbyggnaden. Hus 16 kan antingen ha utgjort en större förrådsbyggnad eller en bostad.

I det andra området med hus återfanns hus 5 som var ett litet fyrstolpshus med en storlek på 3,5 x 2 meter. I detta hus påträffades endast ett fynd i form av ett obränt ben.

Hus 6 var ett mindre, treskeppigt hus som bestod av fyra stolphål. Huset hade en rektangulär form och hade en inre konstruktion som var 5,2 meter lång och minst 1,9 meter bred. En härd låg ungefär mitt emellan de södra stolphålen. Den kunde möjligen höra till huset om det haft en vägg utanför de fyra stolphål som ingick i konstruktionen. Om så varit fallet har huset antagligen använts antingen som bostadshus eller som ett hus med någon typ av köksfunktion.

Endast ett fynd påträffades i huset, det rörde sig om ett obränt ben.

Hus 7 var även det ett mindre, treskeppigt hus. Husets längd var minst 5,8 meter och bockbredden var 2,75 meter. Även här påträffades en mindre mängd obrända ben.

Hus 17 var en byggnad med treskeppig konstruktion eller byggt som ett fyrstolpshus. Det var 6,1 meter långt och mittskeppet var mellan 1,9 och 2 meter brett. Fynd påträffades i stolphålen bestod av slagg, ben, keramik och bränd lera.

Generellt kan man se att husen i detta område på gården var av mindre storlek och det är inte orimligt att tänka sig att det rör sig om olika typer av uthus.

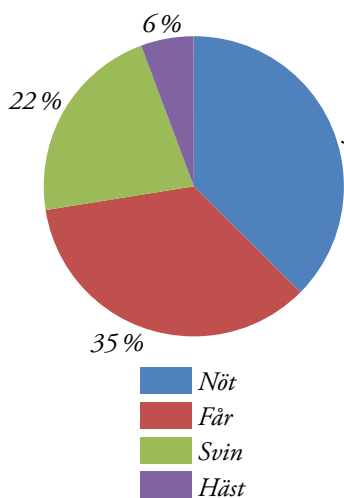
Kulturlagret (11081) som påträffades mitt emellan de båda husgrupperna var ca 13 x 10 meter stort och oregelbundet till formen. Lagret hade ett största djup av ca 0,3 meter. Fyndmaterialet i lagret bestod till största delen av obrända djurben. Dessutom påträffades en nål, en islägg, ett sandstensbryne liksom en överligger till en vridkvarn. Kvarnen var möjligtvis av glimmerskiffer och det gick att fastställa dess ursprungliga diameter till 34 cm. I kulturlagret fanns också enstaka fynd av keramik, spikar och ett mindre beslag av järn och en brodd.

Kättstagårdens näringsstruktur tycks främst vara inriktad mot boskapsskötsel. Den osteologiska analysen²⁴ visar att det främst är nötkreatur, får (och getter) och svin som förekommer (figur 16). Det finns även hästben i många fynd. Att döma av den anatomiska fördelningen och styckningen tycks häst ha ätits i viss utsträckning.

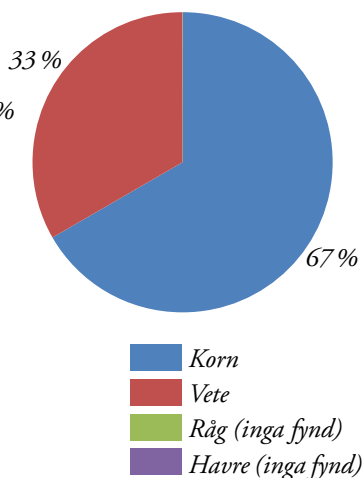
Nötkreaturens storlek överensstämmer med andra fynd från yngre järnålder.

Fynden från Kättsta visar att man redan i vikingatid i viss utsträckning avlade fåren med avseende på hornlöshet. Slaktåldersfördelningen visar en mycket hög andel ungdjur. Bara om-

²⁴ Jonsson 2003.

Figur 16. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapen i Kättsta under 900-talet. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet fragment. Den osteologiska analysen har gjorts av Leif Jonsson.

Figur 17. I det här diagrammet ser vi förbrukningen av spannmål i Kättsta under 900-talet. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet förkolnade fragment. Makrofossilanalysen har utförts av Håkan Ranheden.

kring 20 % av djuren blev äldre än två år. Svinens storlek faller inom den kända variationen för tiden och området. Slaktåldersfördelningen visar på en ganska liten andel späda eller yngre djur. Hälften av djuren har uppnått tre års ålder och det syns inga tydliga intervall då en större andel slaktades.

Hästarna i Kättsta har haft mankhöjder på mellan 122 och 141 cm. I det osteologiska materialet framkom även enstaka fynd av sötvattenfisk så som gädda, braxen, lake och gös.

Det makrofossila materialet (figur 17) var inte särskilt omfattande men utav det som framkommit så är tendensen att den brödsäd som konsumerats huvudsakligen utgörs av korn men att där även finns ett inslag av vete.

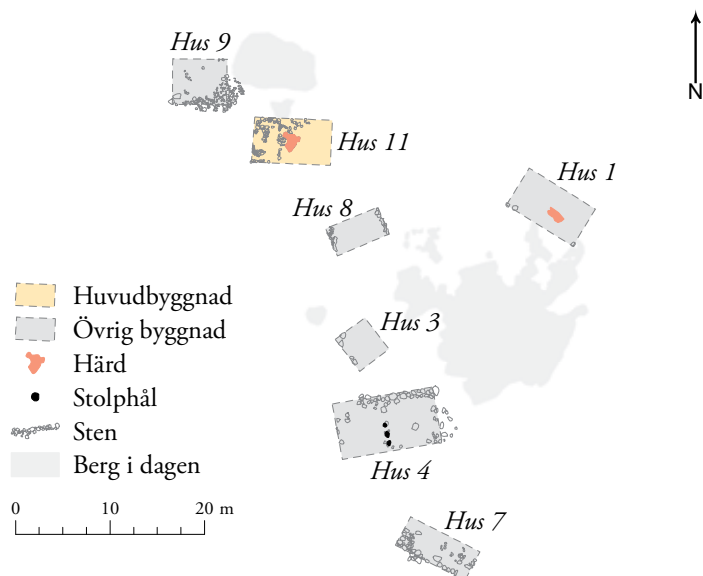
Efter Kättsta ska vi nu se på den vikingatida gården **Herresta** i Järfälla socken (Järfälla 239:1) som undersöktes år 2006. Liksom gården Kalvshälla ligger denna gård bara några kilometer ifrån Hjulsta. Undersökningen visade att Herresta under vikingatid och tidig medeltid (figur 18) haft en planlösning med ett

separat boningshus som omgivits av andra byggnader med varierande storlek som haft olika funktioner.²⁵

Några av husen hade skadats av senare perioders aktiviteter och framför allt husen 1 och 3 var mycket fragmentariska. Bebyggelsen ligger i en sluttning mot söder där åkermarken en gång tog vid. Husen ligger grupperade i olika topografiska och rumsliga zoner vilka haft olika funktioner. En zon för boende och en för andra aktiviteter – i princip är bebyggelsen organiserad i en mangård- och en fägårdsdel. Husen har varit enskeppiga och mest sannolikt varit uppförda i olika typer av fackverksteknik. Att husen varit samtida inom intervallet för den vikingatida perioden baseras på fynddateringar och stratigrafiska iakttagelser.

Hus 11 och hus 9 låg topografiskt i sluttningens högst ligande delar. Hus 11 har utgjort gårdens boningshus och var drygt 8 meter långt och 4,5 meter brett. Detta hus hade flera olika ombyggnadsfaser och har renoverats så att det kommit att vara i bruk under en lång tidsperiod. Huset har haft två rum varav det större utgjort byggnadens stuga och det mindre rummet dess förstuga. Centralt mitt på golvet i stugdelen fanns en stensatt härd. En del bevarade stenar i stugdelen an-

²⁵ Se undersökningsrapporten, Lindblom & Spijkerman m.fl. 2008.

Figur 18. Plan över bebyggelsen i Herresta under vikingatid. Planen har sammanställts utifrån det underlag som presenteras i Lindblom & Spikerman mfl. 2008. Hus 11 var ett bostadshus som utgjorde gårdens huvudbyggnad. Även hus 7 har haft bostadsfunktion. Möjligen kan detta ha varit en bostad för gårdens arbetsträlar. Den topografiska nivåskillnaden gjorde att hus 7 låg ca 2,5 meter lägre än hus 11. Skala 1:800.

tyder att rummet kan ha haft ett trägolv och att dessa stenar då fungerat som bjälkunderlag för golvsyllar. Framförallt i husets norra del fanns bevarade stenar som utgjort underlag för en väggsyll så huset bör ha varit uppfört i fackverksteknik. Likaså främst i den norra delen av rummet fanns stenar som sannolikt utgjort underlag för en väggbänk utmed rummets långsida (figur 19). Eftersom huset lagts öde i samband med en brand så påträffades rester av lerklining, främst invid den norra väggen. En del av dessa fragment uppvisade spår efter vit kalkputs (figur 20).

Figur 19. Foto inifrån hus 11. I förgrunden syns husets stensatta härd, till höger i bild syns stenar som utgjort underlag för väggsyll och sannolikt också underlag för en väggbänk längs den norra väggen. I bakgrunden finns förstugan med rester efter ett stenlagt golv. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult.

Figur 20. Ibland den lerklining som påträffades i hus 11 återfanns bitar som var putsade med vit kalk. Här syns en av de bitarna. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult. Skala 2:1.

Figur 21. I förstugan till hus 11 hade golvet ursprungligen varit täckt med stenplattor. Dessa plattor utgjordes av kasserade stenar till vridkvarnar. Materialet var dels sandsten men också glimmerskiffer. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikon-sult.

I förstugan var golvet täckt med stenplattor. Dessa plattor utgjordes av återanvända kvarnstensfragment av röd sandsten och glimmerskiffer (figur 21). Dessa kvarnstenar har inte tillverkats lokalt, utan har importerats från annat område. Möjligen från Dalarna (Malung), från värmländskt eller norskt område eller kanske från Gästrikland/Roslagen.²⁶ En intressant och mycket ovanlig iakttagelse kunde göras i samband med undersökningen av detta hus. Ovanpå huset påträffades ett omfattande kol/sotlager. Eftersom detta lager förmodades vara rester av husets taktäckning så analyserades innehållet med syfte att leta efter taktäckningsmaterialet. Den makroskopiska analysen visade då att där fanns rester av ett vasstak i form av en nod från vasstrå (figur 22). Veterligen är detta första gången som taktäckningsmaterialet kunnat fastställas på ett vikingatida hus i Sverige.

²⁶ Jfr Kresten 1994.

Figur 22. Ovanpå lämningarna efter hus 11 låg ett tjockt sotlager. Detta var rester efter husets tak och häri återfanns makrofossila spår av vass. Här på bilden syns en vassknota som låg i lagret. Det innebär att man med stor säkerhet kan säga att huset haft ett vassstak. Makrofossilanalysen gjordes av Jens Heimdahl. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult. Skala 2,5:1.

Analys av makrofossilt material i husets stugdel visade på förekomst av fiskben, små flisor av däggdjursben, hasselnötskal, sädeskorn, linfrö, enbär, äpple, ärtor och förkolnade klumpar som kan vara gröt- eller brödrester. Alltsammans är spår efter måltidsrester. Säden utgjordes huvudsakligen av vetekorn. Fyndmaterialet i huset dominerades av hushållskeramik av AIV-typ.²⁷ I huset hittades även några hängbrynen av skiffer samt två spännen av brons. Det ena var ett vikingatida rundspänne av 1000-talstyp, det andra var ett spänne av Borretyp (figur 23). Dateringsmässigt kan detta hus med alla sina reparationer föras till hela den vikingatida perioden, kanske har det stått en bit in i tidig medeltid.

Hus 9 låg i anslutning till boningshuset och har tentativt tolkats som gårdens härbre eller visthusbod. Huset var ca 6x5,5 meter stort och utmärktes av en rejälstensyllsgrund och stenpackning. Vissa av stenarna i byggnaden kan ha fungerat som bjälkunderlag till ett trägol. Hustolkningen baseras främst på att man vinnlagt sig om att skapa ett väldränerat underlag till denna byggnad, samt att byggnaden haft en närmast kvadratisk form.

Husen 1, 3, 4 och 8 låg alla topografiskt lite lägre än husen 11 och 9, på en yta grupperade runt en låg berghäll. Detta

²⁷ Enligt Sellings typindelning 1955.

Figur 23. Dessa två vikingatida dräktspännen av brons hittades i hus 11. Till höger ett fragment av en spännbuckla i Borrestil och till vänster ett rundspänne. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult. Skala 1:1.

gjorde att de framstod som en egen funktionell zon inom gården.

Hus 1 var mycket fragmentariskt bevarat, det bedömdes utifrån de rester som påträffades ha haft en ursprunglig längd på omkring 8 meter och en bredd på lite drygt 4 meter. Centralt i huset har det funnits en härd. Utanför, men i anslutning till huset, påträffades en avfallsgrop och ett dike i vilket det slängts mycket matavfall i form av djurben. Det rör sig om ben från nöt, får/get och svin. Även en mindre mängd ben från häst och gäs har deponerats här. Dessutom framkom stora mängder fiskfjäll. Allt detta material indikerar matlagning. Benresterna i anslutning till huset liksom att huset har härd gjorde att det tolkades som gårdens kokhus. Till tolkningen bidrog även att det i bebyggelsens senare faser låg bättre bevarade hus som kunde tolkas som kokhus på denna plats. En ^{14}C -datering av material i avfallsgropen gav en datering till perioden 980–1160 (2 σ).

Hus 3 var även det mycket fragmentariskt bevarat. Dess ursprungliga storlek tolkades utifrån de röjningar som gjorts och de sylvstensrester som kunde återfinnas ha varit omkring 4 x 4 meter.

Hus 4 har sannolikt varit gårdens loge, spannmålsmagasin och lada. Det var 10,5 meter långt och 6,5 meter brett. Huset har haft två ungefär likstora rum och dess väggar har vilat på

stensyllar. Makrofossila spår visar på förekomst av sädeskorn, hasselnötsskal, kålfärö, åkerogräs samt ängsväxter. Sädeskärnorna indikerar förvaring av utsäde och åkerogräset på att detta utsäde kan ha varit dåligt sorterat. Ängsväxterna indikerar att hö förvarats i byggnaden.

Hus 8 var 6 meter långt och 3 meter brett. I husets kortändar återfanns syllstensrader som utgjort underlag för gavelstensyllarna. Det är oklart hur detta hus har använts.

Exakt vilka funktioner som funnits inom denna bebyggelsezon är inte helt klarlagt, men tydligt är att här funnits funktioner för matlagning och för förvaring av spannmål/utsäde och hö. Under senare faser i gårdens historia låg fåhus och stall i detta område och sannolikt har några av byggnaderna med oklar funktion från vikingatid kunnat fungera som fåhus och stall.

I det lägst liggande partiet på gården, nedanför logen/ladan och närmast åkermarken låg hus 7. Detta hus var knappt 8 meter långt och 3,5 meter brett. I husets ena hörn fanns resterna av en eldstad. Huset har stått på ett fundament av syllstenar. Fyndmaterialet dominerades av lokalt producerad AIV-keramik men även en grythank av järn påträffades. En makrofossilanalys gjordes på innehållet ur en krossad AIV-kruka. Denna visade att krukan innehållit benfragment av fågel, fisk och däggdjur. Men också rester av nypon, hasselnöt och korn samt fröer av växten oljedådra. Sannolikt har alltså alla dessa ingredienser ingått i den matblandning som förvarats i krukan. Det osteologiska material som påträffades i huset utgörs av nöt, får/get samt svin. Dessutom påträffades även fynd av katt.

En del av de påträffade benen bär spår efter bearbetning vilket tyder på att någon form av enklare hantverk ägt rum i huset.

Detta hus har tolkats som ett boningshus, och med tanke på dess placering långt från gårdens huvudbyggnad tolkades det som att denna byggnad möjligen kan ha varit bostad för gårdens trälar.

Mälby i Tillinge socken (Tillinge 327) undersöktes 2007 och av undersökningsrapporten²⁸ framgår att gårdens fasta bebyggelse uppstår under vendeltid. Då tycks den utgöras av minst två bebyggelseenheter. Under vikingatid (fas 3) har en förändring inträffat och bebyggelsen tycks då utgöras av en gård (figur 24).

Tre olika hus som tolkats som huvudbyggnader påträffades (hus 39, 40 och 91).

Det tillgängliga dateringsunderlaget baserat på ¹⁴C-analyser visar att de inte varit samtida utan avlöst varandra under periodens gång och att hus 40 är det äldsta medan hus 91 är det yngsta.

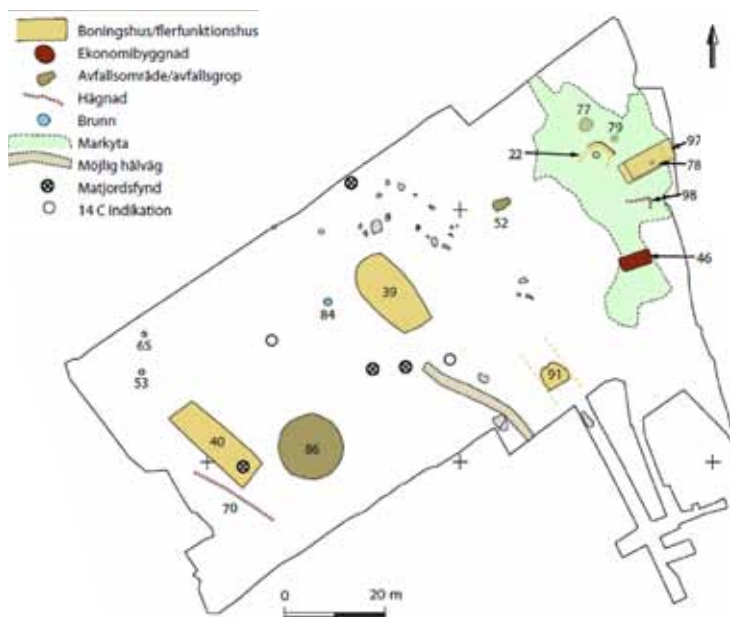
Hus 39 hade en enskeppig konstruktion med lite oregelbundet oval form och var 9,1 x 17 meter stort. Hus 40 var av så kallad hybridkonstruktion med en storlek på 6,4 x 19,3 meter, där den nordvästra delen av huset utgjorde ett stort rum. Hus 91 var skadat av yngre lämningar men har uppenbarligen haft en treskeppig konstruktion och det är oklart hur stort det en gång varit.

Utöver dessa byggnader har gården omfattat åtminstone ytterligare tre mindre hus (hus 22, 46 och 97). Samtliga var fragmentariskt bevarade.

Hus 22 hade en mycket kraftig stensatt gavel samt en härd. Detta hus har liksom hus 97 tolkats som möjliga bostadshus.

Fynd från den dåtida markytan och i avfallsgropar tyder på att hantverk av olika typ har bedrivits på gården under denna period, bland annat rör det sig om textiltillverkning och järnsmede som indikeras utifrån fynd av vävtyngder och halvfabri-

²⁸ Beronius Jörpeland & Seiler 2011.

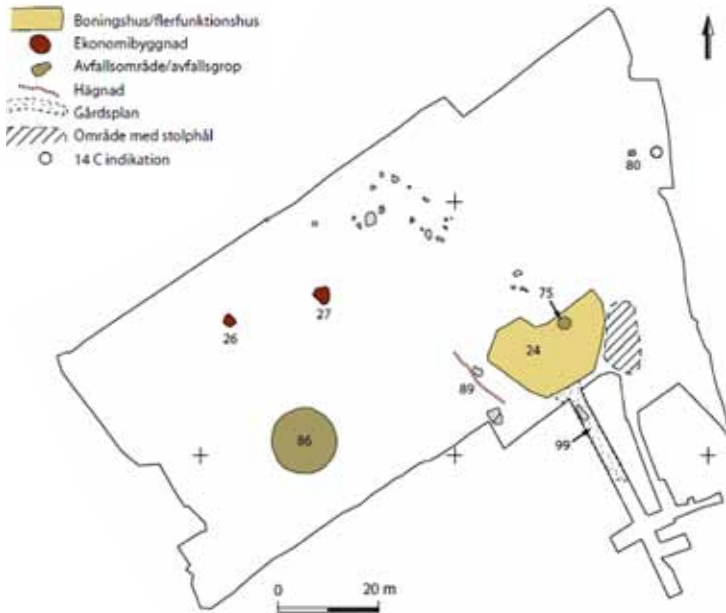

Figur 24. Plan över Mälbys bebyggelse under vikingatid. Figuren är hämtad från Beronius Jörpeland & Seiler 2011. Skala 1:1 500.

kat. Men mest intressant är fynd av smältor och metallskrot som visar att man ägnat sig åt smältning och hantering av kopparlegeringar samt mer avancerade processer såsom rening av råkoppar och bronsframställning.

Förutom dessa hantverksfynd framkom även ornerat bitsilver, en del av ett orientaliskt beslag, pärlor, broddar, en möjlig ringnål, en nyckel, kistspik, en spelpjäs, ett betsel och ett par stridspilspetsar. Kombinationen av hästutrustning, vapen och spelutensilier är intressant då den indikerar någon typ av högreståndsmiljö. Detsamma gäller den mer avancerade metallhanteringen, en sådan återfinns t.ex. på platser som Helgö.

Förekomsten av eventuella mindre bostadshus på ett avstånd från huvudbyggnaden i kombination med hantverksavfallet

Figur 25. Plan över Mälbys bebyggelse under tidigmedeltid. Figuren är hämtad från Beronius Jörpeland & Seiler 2011. Skala 1:1 500.

kan tolkas som att gården åtminstone tidvis hyst specialiserade hantverkare.

Hur gårdens agrara produktion sett ut och vad man konsumerat under den här fasen går inte säkert att fastställa utifrån osteologiska eller makroskopiska analyser. Enstaka fragment av vete respektive korn gjordes dock i hus 40 och 91.

I fas 4, som omfattar perioden ca 1050–1250 sker intressant nog en rejäl förändring i bebyggelsen (figur 25). Inga av de äldre husen finns kvar, istället så har ett omfattande utschaktningsarbete gjorts för att skapa en stenlagd terrass på vilken sedan uppförts en större byggnad (hus 24). Stenläggningen täckte en yta på 12 x 19 meter. Hur byggnaden sett ut är mycket oklart, men den tycks ha varit indelad i två delar.

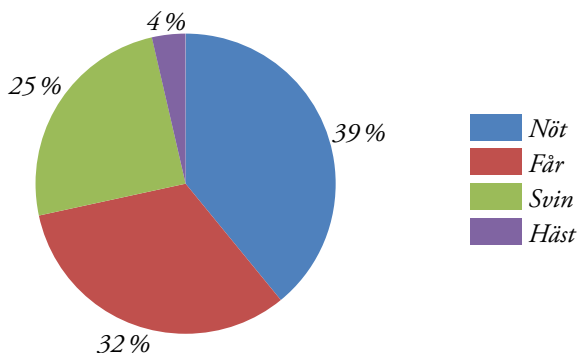
Den östra delen har inrymt boende och den västra hantverksaktiviteter.

Till den nya gårdsstrukturen hör förutom huvudbyggnaden också två mindre byggnader (hus 26 och 27). Omkring 20 meter från huvudbyggnaden låg hus 26 som var ett 1,85 x 2,25 meter stort grophus. Detta har tolkats som en enklare byggnad för matberedning. I husets ena hörn fanns ett raserat fundament till en härdpall. I huset påträffades en överliggare till en vridkvarn och några fragment av vanligt vete och ospecificerad säd. Ytterligare en bit bort, 40 meter från huvudbyggnaden låg hus 27, även detta var ett grophus. Det var 3,5 x 3,5 meter stort och anses ha varit någon form av förråd. I huset påträffades ett spektakulärt fynd i form av ett runben. I övrigt enstaka fynd av AIV-gods och något skifferbryne. Huset har ¹⁴C-daterats till 980–1160.

Till gårdsytan är också knutet två avfallsgropar och ett större avfallsområde.

I och i anslutning till huvudbyggnaden, hus 24, hittades redskap såsom städ, en tång, punsar, tråddragnings- eller nit-slagningjärn och råmaterial i form av klipp och metallskrot. Detta är fynd som kan knytas till klensmide och gjutning av kopparlegeringar. Hit hör också ett fynd av en vågarm och ett viktlod. Detta är fynd som är mest vanliga i tidiga urbana miljöer eller centrala platser med handel (t.ex. Helgö, Vendel, Birka och Sigtuna). Även annat hantverk finns rikligt representerat i Mälby, det rör sig främst om trä- och textilhantverk. Så påträffades bl.a. borrar, små kilar, mejslar, en täljkniv, vävtyngder, nålhus och saxar.

Ett mycket exklusivt och helt unikt fynd från 1200-talet utgjordes av en emaljerad bältesplatta i koppar som tillverkats i Limoges i Frankrike. Till det exklusiva, men inte på samma nivå, hör också fyndet i det osteologiska materialet av en duvhök. Denna har sannolikt hållits tam och använts för jakt.

Figur 26. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapen i Mälby under vikingatid. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet fragment. Den osteologiska analysen har gjorts av Agneta Olsson.

I en avfallsgrop hittades en skärva av importerad keramik från Rhenområdet som kunde dateras till 1000- eller 1100-tal och därtill ett tyskt silvermynt som präglats under 1090-talet. Till mera ordinära fynd från gården hör AIV-keramik och kammar.

Den agrara produktionsinriktningen med avseende på boskapsskötseln i den här fasen domineras av nöt över får/get (figur 26). Men där finns också ett relativt stort inslag av svin. Intressant är att man kan notera ett stort inslag av slaktavfall, möjligen kan detta kopplas till en produktion för avsalu?²⁹ I Mälby förefaller hästbenen ha behandlats likadant som övrigt avfall på platsen, viket kan tyda på att även hästkött konsumeras. De hästar som hållits på gården har haft en mankhöjd på ca 144 cm. Det innebär att de varit mer storvuxna än de samtida i t.ex. Pollista (140 cm) och Kättsta (141 cm).

Det makrofossila materialet är mycket sparsamt, men utifrån de fynd som gjorts i hus 24 framgår det att korn dominerar över vete och att där även finns ett inslag av havre.

²⁹ Ohlsson 2011.

Hur var de vikingatida gårdarna strukturerade?

Här lämnar vi våra studier av de enskilda gårdarna och går vidare för att se vilka slutsatser vi kan dra utifrån det befintliga källmaterialet.

Även om det tillgängliga materialet inte är överväldigande stort så kan man ändå tydligt konstatera att en helt ny bebyggelsestruktur tar form i slutet av 700-talet och början av 800-talet. Då försvinner den gamla välkända gårdsstrukturen med ett treskeppigt långhus som hyst alla de funktioner en bondgård behövde. Där hade bostaden delat tak med kök, lada, stall, fähus och diverse förrådsutrymmen. Inte sällan hade det också funnits ytterligare ett annat hus på gården som hade hyst olika funktioner, varierande från gård till gård. Så hade en gård sett ut i tusentals år. Detta måste självfallet ha satt sina spår i den mänskliga uppfattningen om hur världen var konstruerad. Därför framstår det som sker i slutet av 700-talet som något omvälvande och inte helt lättförklarligt. Nu ändras gårdens struktur fundamentalt. Bostaden skiljs ut som en egen byggnadskropp och separeras från gårdens andra funktioner. Köket, ladan, stallet, fähuset och förrådsutrymmena får också sina egna byggnader. Den gårdstyp som vi så småningom möter i de medeltida källorna, t.ex. i landskapslagarna, tar nu sin form och kommer att bli bestående ända fram till dagens lantliga bebyggelse. Förändringen äger alltså rum under sen vendeltid och tycks vara genomförd i stor skala under tidig vikingatid. Det tycks också vara så att den nya typen av gård placerats i ett läge som sedan kommer att vara åtminstone en del av det gårdstun vi känner från 1600-talets ägoupptäckningar, ibland ligger den vikingatida gården utanför men alldeles i närheten av den historiska och definitivt alltid inom inägomarken. Detta är tydligt i alla de exempel vi kunnat studera härövan.

Ett annat tydligt mönster i den vikingatida gårdens struktur är att boningshuset, som ju var gårdens huvudbyggnad, i hög

utsträckning bibehållits på samma plats över en mycket lång tid. Det har byggts om och reparerats, det har skötts med stor omsorg i flera generationer som t.ex. i Herresta. Ibland har man behövt ersätta det med ett helt nytt. Men då har man oftast byggt upp det på samma plats som det gamla. Detta kan i materialet spåras i att flera bostadshus har överlagrat varandra, vilket vi t.ex. kan se i Pollista och Sanda. Intressant är också att det i anslutning till bostadshuset i flera fall har hittats deponerade amuletringar, så var fallet i Pollista, Kalvshälla och Herresta. Åtminstone i Pollista kunde amuletterna attribueras till guden Tor, Midgårds försvarare.³⁰

Andra byggnader på gården kunde skifta plats och funktion över tid. När det gäller uthusen så tycks grophusen nå sin höjdpunkt under 900-talet för att sedan spela ut sin roll under 1000-talet då de inte är lika vanliga, och innan år 1100 försvinner de ur bilden och ersätts av andra typer av byggnadskonstruktioner i form av mindre hus på stensyll. Ett tydligt exempel på detta återfinns i Sandas gårdsbebyggelse.

Ett generellt problem som finns i det arkeologiska materialet när det gäller att tolka gårdsstrukturerna t.ex. med avseende på strukturer som mangård/fågård är bristen på funktionsbestämningar när det gäller uthusen. Här behövs i framtiden satsningar på makrofossilanalyser och även fosfatanalyser där så är möjligt. Herresta framstår som ett mycket intressant exempel på en gård där man kan ana en zonindelning av gårdens bebyggelse. Där tycks finnas en tämligen tydlig indelning med en mangård som omfattar ett bostadshus, ett kök och möjligen en förvaringsbod av visthuskaraktär. Den senare är dock svårtolkad. Därutöver fanns ett separat område som utgjorde en egen topografisk zon som sannolikt utgjort en fågård med flera olika hus, där åtminstone ett hus genom makrofossilt material kan tolkas som en loge eller lada.

³⁰ Jfr Zachrisson 1994.

Helt klart är dock att alla gårdar uppvisar spår efter någon typ av funktionsindelning. På alla gårdar finns en eller flera mindre byggnader som hyst någon form av hantverk eller matlagning. Detta kan t.ex. avläsas i de rester efter en vävstol som påträffades i ett av grophusen i Kalvshälla eller i form av bak- eller rökugnar i grophusen i Kalvshälla och Sanda. Möjligen kan kvarnstensfyndet i ett av grophusen i Mälby tolkas i samma riktning.

Vad gäller frågan om gårdsstrukturen så tycks Hjulsta sakna en del byggnader, här har bara huvudbyggnaden samt ett grophus påträffats. Detta beror sannolikt helt och hållet på att andra byggnader på gården försvunnit genom senare tiders störningar på platsen, vilket bidrar till att det inte går att jämföra platsen fullt ut med t.ex. Sanda.

Så långt om den nya gårdsstrukturen. Låt oss då vända blicken mot gårdens viktigaste byggnad, bostadshuset.

Det enskeppiga bostadshuset – ett nytt ideal

Under slutet av 700-talet och i början av 800-talet när de gamla bebyggelselägena flyttas och idealet för hur en bondgård ska vara strukturerad ändras, så ändras också idealet för hur bostaden ska utformas. Detta är omvälvande och bör ha baserats på att de sociala och politiska strukturerna i samhället skakades om i grunden. Sannolikt står vi inför nya tankar om den fundamentala familjestrukturen och ett övergivande av den utvidgade familjen. Sedan oöverblickbart många generationer tillbaka i tiden har man av tradition byggt sina hus med en hjälp av en bock-konstruktion som gav rummen en treskeppig indelning. Nu överger man detta sätt att bygga. Istället börjar man bygga husen utan bockar och låter istället väggarna bära upp takets tyngd. Man skapar en så kallad enskeppig byggnad, alltså en rumsstruktur utan synlig arkitektonisk indelning. Idealet för ett normalt bostadshus blir nu utifrån vad vi kan

se i t.ex. Pollista och Herresta en planlösning med ett större rum – *stugan* – där det finns en centralt placerad härd. I Herresta ligger härden mitt på golvet, i Pollista är den förskjutet mot ena gaveln. Det finns tecken, åtminstone i Herresta på att det utmed långväggarna i stugan har funnits någon form av bänkar. Storleksmässigt tycks stugan ha en yta på ca 5 x 8 meter alltså omkring 40 m². Detta rum blir gårdens centrala plats där familjen kan samlas. I husets ena gavel fanns ett avskilt utrymme som utgjorde husets *förstuga*. I Herresta var förstugans golv täckt med stenplattor i form av kasserade kvarnstenar. Detta bör ha framstått som exklusivt och var säkerligen också symbolladdat, i Pollista var förstugans golv av lera. När man under 800-talet kom på besök i ett boningshus på en ordinär gård så gjorde man entré genom att först stiga in i förstugan, därefter kunde man träda in i själva bostaden – stugan. Denna konstruktion av ett bostadshus känner vi väl till i det etnologiska materialet³¹ och även i medeltida skriftligt material. Så utgör t.ex. denna typ av byggnad urtypen för en bostad i Hälsingelagen där det finns en unik rumslig skildring av straffsatser för hemfridsbrott.³² Det framgår där tydligt hur starkt meningsbärande förstugan var. Förstugan utgjorde en gränsszon mellan gårdsplanen och den privata bostaden. När den beträddes och dråp skedde så steg straffsatserna rejält för att sedan öka än mer dramatiskt om förövaren klev över tröskeln och utförde sitt dråp i stugan, där var bötesbeloppen flera hundra gånger högre än om t.ex. dråpet utförts på gårdens utmark. Kyhlberg har tolkat att denna typ av hus skulle vara en nordsvensk företeelse och att huset skulle haft en svale på gaveln, så kan vara fallet eftersom den hustypen är känd i det etnologiska materialet som Sigurd Erixon kartlagt och dokumenterat. Men vi kan nu se att denna hustyp faktiskt kan föras tillbaka till tidig

³¹ Erixon 1982, s.143ff.

³² Jfr Kyhlberg 1995, s. 188.

vikingatid och att den då haft en sluten förstuga och funnits i Mälardalen.³³

Boningshus av den här typen återfinns inte bara på landsbygden.³⁴ De fanns även i det vikingatida Birka,³⁵ åtminstone under 900-talet. Eftersom bevaringsförhållandena var betydligt gynnsammare där än i de samtida fallen på landsbygden så kan man tydligt fastställa att stugan varit försedd med bänkar längs långsidorna. Där har husets ingång legat på långsidan in i förstugan, något som varit svårt att utskilja i husen på landsbygden,³⁶ men sannolikt varit fallet i Pollista där en berghäll omöjliggjorde en ingång från gaveln.

³³ Det ska påpekas att enskeppiga hus, både med ett och två rum från yngre järnålder är kända i europeiskt material från 600-talet och framåt (jfr t.ex. Dontat 1980, Rahtz 1976, Brather 2001 & Peytremann 2003). Intressant nog har inga paralleller till huset med stuga/förstuga veterligt hittills inte kunna hittats. Kanske är detta ett särdrag typiskt för mellansvenskt område?

³⁴ I den här artikeln har vi av nödvändighet behövt begränsa studien till Uppland. Det ska dock genast påpekas att den enskeppiga hustypen med stuga/förstuga säkerligen inte bara är ett uppländskt fenomen. T.ex. påträffades ett likartat hus i Fjäle i Ala socken på Gotland som kan dateras till vikingatid, det saknar dock härd varför man kan ifrågasätta om det rört sig om en bostad (Carlsson 1979, s. 134). Sannolikt kommer liknande exempel som de som anförts ovan att påträffas i framtiden allteftersom fler undersökningar kommer att beröra vikingatida gårdar. Vi kan dock inte bortse från att det med stor sannolikhet förekommit stora regionala skillnader i byggnadskultur även under vikingatid, precis som det gjort i historisk tid.

³⁵ Det ligger förvisso utanför ramen för den här studien men det kan ändå vara intressant att påpeka att denna specifika typ av hus inte återfinns i samtida urbana miljöer såsom Kaupang, Jorvik (York), Dublin och inte heller i Hedeby (jfr t.ex. Pilø 2007; Hall 1994; Wallace 1992; Jankuhn 1956; Zimmermann 1998). Där finns förvisso enskeppiga hus, men inte med stuga/förstuga som i Birka och på den uppländska landsbygden. En framtida studie får beröra eventuella östliga eller sydöstliga influenser.

³⁶ Ambrosiani & Erikson 1993, s. 11.

Byggnadstekniskt har dessa hus uppförts i olika typer av ramverkskonstruktioner, beroende på lokal materialtillgång och ekonomiska resurser kan det röra sig om lerklinade hus eller trähus av skiftesverk eller resvirke. Huset i Herresta tycks ha haft en vitkalkad lerklining i sina väggar. Väggsyllarna har åtminstone i gavelpartierna vilat på stenfundament, så var fallet i Pollista och på Birka, möjligen även i Herresta. Takkonstruktionerna vet vi väldigt lite om, undantaget utgörs av huset i Herresta där makrofossilfynd visar att det rört sig om ett vasstak.

Man kan fråga sig varför denna nya typ av bostadshus skapades vid ingången av vikingatid? Sannolikt är svaret mångfasetterat och det kan finnas en rad olika förklaringar, men med tanke på vad Hälsingelagens stadga säger oss om den privata sfärens helgd så är det frestande att tänka sig att just det privata kom att få en mycket större betydelse under slutet av 700-talet och början av 800-talet och att det manifesterar sig i en ny typ av bostad och en ny typ av gårdsstruktur.

Det treskeppiga huset – ett historiserande ideal för en överklass?

Vi har nu målat upp en bild av hur vikingatidens bostadshus sett ut. Men såg alla bostäder ut så? Nej uppenbarligen inte. Redan vår Hjulstagård avviker ju från det mönstret. Tyvärr är den äldre vikingatidens hus så skadade i Hjulsta att det är svårt att uttala sig om hur de sett ut. Men omkring år 1000 vet vi dock att vi har att göra med en typ av långhuskonstruktion, där bostaden ingått som en del. Konstruktionsmässigt så rör det sig om en typ av byggnad där den ena halvan har sina rötter i den urgamla treskeppiga traditionen medan den andra halvan saknar en bock-konstruktion, här har man alltså skapat ett bostadsrum utan synlig arkitektonisk indelning i form av takbärande stolpar. I Hjulsta är huvudbyggnaden 34 meter lång och 7 meter bred. Inte nog med det, dessutom har den uppförts på

en nyanlagd 50 meter lång terrass. Detta hus avviker alltså rejält från de hus vi nyss stiftat bekantskap med.

Under terrassen fanns resterna av gårdens äldre föregångare, så på så vis går mönstret igen som vi sett på andra gårdar. Huvudbyggnadens läge var så viktigt att det behölls när det ersattes med ett nytt.

Gården i Sanda blir här en mycket intressant parallell. Där var bevaringsförhållandena betydligt bättre och vi kan se att den gården haft en planlösning där gårdsstrukturen är enligt den nya modellen från och med sent 700-tal men där huvudbyggnaden fortfarande uppförts i traditionell treskeppig stil, med längder på omkring 24 meter. Sandarhuset har helt klart placerats i syfte att maximera dess exponering så att det kunde synas vida omkring. Det låg beläget i krönläge i anslutning till ett kommunikationsstråk i form av ett farbart vattendrag. Även vår gård i Hjulsta låg väl synlig, både från vattenväg och landsväg. Extra intressant är att även i Sanda så får huvudbyggnaden en ny utformning omkring år 1000, eller i vart fall en liten bit in på 1000-talet. Då uppförs en ny 22 meter lång och 7 meter bred byggnad i samma stil som i Hjulsta, och på samma vis så byggs den på en terrass. Även här placeras den nya byggnaden ovanpå de äldre. Både i Hjulsta och i Sanda så förser man terrasserna med en stenfot som är väl synlig. Detta har uppenbarligen varit ett viktigt symboliskt konstruktionselement. Även i Mälby kan vi ana att något likartat inträffar i början av 1000-talet. Det är inte lika uttalat att gårdens huvudbyggnad behåller sitt läge, men även där har man skapat ett betydande stenfundament på vilket man sedan uppfört en stor tudelad byggnad. Det är oklart hur denna byggnad sett ut, men ena delen tycks ha haft boendefunktioner och i den andra har avancerat metallhantverk bedrivits.

Metallhantverk tycks förena alla dessa tre gårdar. I Hjulsta kan vi se spår av metallhantverk där man bland annat smält

koppar och kanske även bearbetat silver, detsamma har skett i Mälby och i Sanda fanns ett område där metallhantverk bedrivits. Gemensamt för dessa gårdar är också att de uppvisar inslag av en tämligen rik materiell kultur. Här har funnits importerad keramik (Hjulsta, Sanda och Mälby), glas (Hjulsta) och bronskittlar (Sanda). Dessutom så påträffades både i Hjulsta och i Mälby fynd av rovfåglar som hållits för jakt, i Hjulsta en pilgrimsfalk och i Mälby en duvhök.

Det tycks alltså vara så att den här typen av huvudbyggnad på terrass ska föras till en social kategori i det vikingatida samhället som befinner sig på en nivå över vad som varit gängse. Med tanke på vilka byggnadsideal man har valt att associeras till så råder det inget tvivel om att man omkring år 1000 vill förknippas med ett mytiskt förflutet och att man aktivt brukat ett historiskt ideal som i första hand tydligt pekar mot t.ex. de terrasserade hus från 800- och 900-talen som återfinns invid Birkas stadsvall,³⁷ på Helgö³⁸ eller i uppländska agrara miljöer som gårdarna Granby-Hyppinge (Orkesta 25:1)³⁹ eller Karsvik (Stockholm 226).⁴⁰

³⁷ Jfr Holmqvist-Olausson 1993.

³⁸ Jfr Reisborg 1994.

³⁹ Jfr Hedman 1989 och Carlsson 1989. Trots att Granby-Hyppinge endast är delundersökt så framgår det ändå med all önskvärd tydlighet att det är en gård med hög social status. Husplatån var 40 x 10 meter stor och låg i krönläge. På platån hade man byggt en stor treskeppig byggnad. Exakt hur denna varit rumsligt organiserad går dock inte att fastställa utifrån de schakt som grävdes. Söder om huvudbyggnaden fanns ytterligare tre terrasseringsar som sannolikt hyst bebyggelseämningar som ingått i gårdsstrukturen, dessa är dock inte undersökta. Till denna mäktiga miljö hör också en monumental runristning i fast häll (Orkesta 44) som omtalar gårdens ägoförhållanden. Här har vi tydligtvis en gård som varit i en odalbondes ägo. Strukturellt har Granby-Hyppinge likheter med gården i Sanda.

⁴⁰ Arnberg & Runer m.fl. 2012.

Social differentiering inom vikingatidens gårdar?

Vi kan konstatera att det funnits en social differentiering mellan olika gårdar i det vikingatida samhället. Men fanns det även en sådan åtskillnad inom gårdarna? Frågan är inte helt lätt att svara på, men det finns vissa indikationer som tyder på att vi kan vara nära att faktiskt kunna belägga sådana skillnader arkeologiskt.

Det bästa exemplet i det uppländska material som här gåtts igenom kommer från Herresta.

Där fanns en intressant gårdsstruktur som redan beskrivits ovan, med en tydlig indikation på en zonindelning med ett område som omfattade boende, matlagning och förvaring, och ett annat område där man hållit djur och lagrat spannmål och foder. Dessutom fanns längst bort, drygt 40 meter från gårdens huvudbyggnad, bortom djuren, ett hus (hus 7) som uppenbarligen haft bostadsfunktion. Huset hade en yta på knappt 30 m², det hade en eldstad i ena hörnet. De materiella lämningarna visar att man lagat mat och ätit här. Dessutom finns spår på benmaterialet som visar att en del ben bearbetats och spetsats till för att fungera som enklare redskap som kanske använts till skinnsömnad eller liknande arbete.

Det osteologiska underlagsmaterialet är inte stort men där finns ändå en del klara tendenser till att man kan ana en skillnad i kosthållet mellan vad som ätits i detta hus och vad som konsumerats i gårdens huvudbyggnad. Vad gäller köttkonsumtionen så har den i hus 7 dominerats av får/get men även nötkött och griskött har förtärts. I gårdens huvudbyggnad däremot så dominerar nötköttet menyn, även här har får/get konsumerats men inte i samma utsträckning som i hus 7. Intressant är att inslaget av griskött är betydligt större i huvudbyggnaden än i hus 7.

Utöver exemplet från Herresta är det svårt att hitta exempel på bostäder som skulle kunna ha varit avsedda för gårdens trälar. Letar man efter hus som kan ha varit bostäder och som på samma vis som i Herresta ligger på ett visst avstånd från gårdens

huvudbyggnad så kan emellertid några möjliga kandidater till trälbostäder hittas.

I Sanda finns i bebyggelsefasen som omspannar perioden 1050–1150 en byggnad (K22) som ligger drygt 40 meter från huvudbyggnaden. Detta är ett litet hus på knappt 20 m² som kunnat tjäna som bostad. Även i den äldre fasen från perioden 950–1050 återfinns ett hus (K35) i samma område, 50 meter från huvudbyggnaden, som kan ha tjänat som bostad.

Om man tillämpar samma modell i Hjulsta och ser på byggnader som ligger på ett visst avstånd från huvudbyggnaden så framstår hus 9, grophuset, som en möjlig kandidat till bostad för gårdens arbetskraft. Detta hus ligger drygt 50 meter från det stora huset på terrassen och har haft boendefunktioner snarare än hantverksfunktioner.

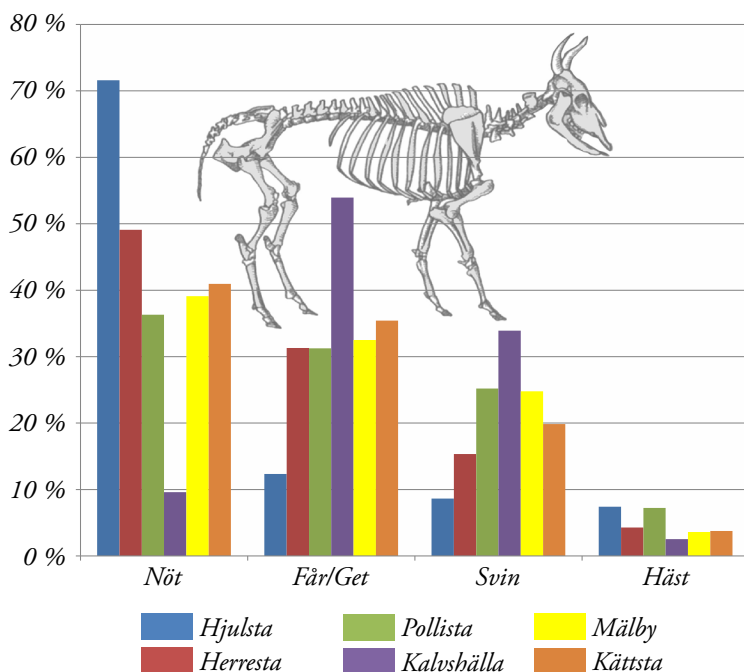
Som det framgår är det svårt att med större säkerhet uttala sig om social strukturering inom olika gårdsbebyggelser under vikingatiden. Men det känns möjligt att vi börjar närma oss de möjligheterna alltmer och att de ovanstående exemplen kan tjäna som en nyckel till fortsatta undersökningar.

Några exempel på agrara näringsstrukturer i Uppland under vikingatid

Vi har nu sett hur Hjulsta förhåller sig till några andra bebyggelseenheter i Uppland under vikingatid, avseende gårdsstruktur och byggnadstyp. Men hur ser det ut om vi jämför de olika gårdarnas näringsstrukturer? Kan vi spåra några väsentliga skillnader eller har alla gårdar haft likartade produktions- och konsumtionsmönster? De arkeologiska källmaterial vi kan basera en sådan studie på är främst de osteologiska och makrofossila fynden. Tyvärr är det så att båda dessa källmaterial inte alltid bearbetats på en och samma grävning, så därför kan inte samtliga gårdar i den här artikeln jämföras fullt ut vad gäller kött- och spannmålsproduktion eller konsumtion.

Inledningsvis kan vi studera boskapssammansättningarna i de fynd som finns (figur 27). Här framgår det tydligt att Hjulsta avviker bland de gårdar i Uppland som ingår i studien. I Hjulsta dominerar nötkreaturen och utgör omkring 72 % av benfynden. Intressant är då att Kalvshälla som bara ligger några gårdar ifrån har en helt annan bild. Där utgör inslaget av får/get hela 54 % av benmaterialet. Dessutom har man på den gården ett stort inslag av svin, närapå 34 %. Osteologer brukar vara försiktiga och säga att fyndfrekvenserna i de material vi hittar inte behöver motsvara djurens inbördes frekvenser i den förhistoriska situationen, men att de ger en fingervisning om deras relation. I det sammanhanget är det då intressant att se de mycket goda överensstämmelserna i relationerna mellan de olika kreatursarterna i den osteologiska analysen i Kalvshälla och de som framgår av 1500-talets skriftliga källor.

Den bild som framträder i diagrammet (figur 27) är svårtolkad och innehåller säkert flera felkällor. Generellt torde man dock kunna utgå ifrån att de ben som påträffas i det osteologiska materialet på en undersökt gård också avspeglar vilka djur som hållits på gården och konsumerats där i form av mat. Det innebär att vi tämligen säkert ändå kan fastslå att olika gårdar har haft olika inriktningar i sina näringar. Denna variation beror säkert på vilka lokala förutsättningar som finns för bete och fodertäkt, men man kan inte utesluta att specialiseringar förekommit som haft andra orsaker, såsom närhet till marknader med behov av kött. Under vikingatid rör det sig då till att börja med framför allt om staden Birka vars innevånare behövt försörjas, senare mot slutet av 900-talet och under 1000-talet har också innevånarna i Sigtuna krävt sin försörjning. Eventuell specialisering beträffande köttproduktionen och tillgång till en marknad har då sannolikt reglerats av i vilket beroendeförhållande en enskild gård befann sig och vilken typ av djuruppfödning de lokala förutsättningarna gynnade.

Figur 27. I det här diagrammet ser vi fördelningen av boskapsbestånden i ett antal olika gårdar från vikingatid. Beräkningarna baseras på en procentuell andel av antalet fragment. Vi kan se att variationen är stor mellan de olika gårdarna.

Frågan om vad som avspeglar produktion och konsumtion är inte okomplicerad att besvara. För att det ska vara möjligt krävs t.ex. uppgifter om vilka kroppsregioner som är företrädade. Alltså om benen kommer från köttrika delar eller från köttfattiga? Det är avgörande för att kunna tolka om det rör sig om bara slaktavfall eller om matavfall. En sådan tolkning försvåras dock på grund av att de olika analyserna gjorts under en lång tidsperiod, av olika osteologer med olika ekonomiska resurser i projekten.

Andra väsentliga detaljer som behövs i en osteologisk analys för att belysa frågan om specialisering är slaktåldrar. Har man

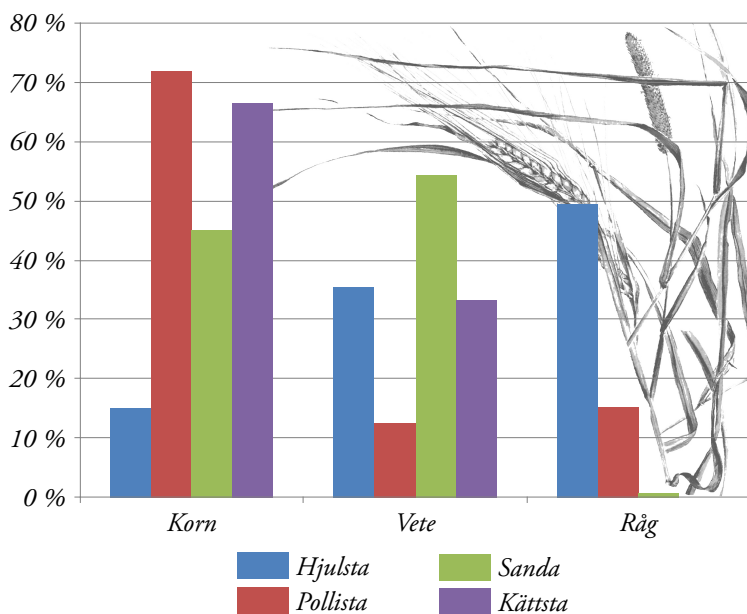
tillgång till sådana data så ökar tolkningsmöjligheterna betydligt. Ett exempel på en sådan studie är Pollista där osteologen t.ex. kunnat avslöja att man slaktat av sina lamm i ung ålder och att dessa fjolårslamm är klart underrepresenterade i gårdsmaterialet. Det har sedan kunnat sättas i samband med osteologiska analyser som visar på ett motsvarande överskott i det samtida Sigtunamaterialet. Innebörden av detta blir att det skett en export av lammkött från gården i Pollista till Sigtuna.⁴¹ Helt säkert har även andra gårdar varit involverade i denna försörjning också.

När det gäller Hjulsta kan vi alltså konstatera att här finns en klar dominans för nöt. Om detta kött producerats här eller om det hamnat här på andra vägar t.ex. i någon form av uppbörd eller avrad, kan inte avgöras. Den osteologiska analysen visar dock att det konsumerats här och att benresterna utgör matavfall.

Beträffande makrofossila fynd som kan ge inblick i vilka spannmål som odlats eller konsumerats är bilden kanske än mer mager, men likväl kan ändå vissa slutsatser dras (figur 28). Till att börja med kan man konstatera att materialen säkerligen representerar vad som konsumerats snarare än vad som odlats. Detta kan på en normalgård vara samma sak. På en gård med högre status behöver så inte vara fallet, där kan man tänka sig att spannmål förts till platsen utifrån av olika skäl.

Om vi betraktar Pollista och Kättsta som två gårdar vilka kan sägas representera en normal typ av bondgård under vikingatid så ser man att det spannmål som klart dominerar är korn. Därefter varierar bilden vad gäller vete och råg. Det kan då röra sig om vissa lokala skillnader i jordmån eller kanske även vara kronologiskt baserat. Kättsta tycks lite äldre än Pollista och huvudsakligen beröra 900-talets situation, medan Pollista även berör 1000-talet. Dessutom är det makrofossila materialet i Kättsta avsevärt mycket mindre i omfattning vad gäller påträffade fröer.

⁴¹ Vretemark 1998.

Figur 28. Så här ser konsumtionen av spannmål ut på fyra gårdar i Uppland under vikingatid. Variationerna är stora men vete och råg framträder tydligt i Hjulsta liksom vetet i Sanda.

Intressant här är att se till förekomsten av vete. Det är en spannmålskategori som uppfattas som en indikator på högre social miljö.⁴² Sanda avviker här rejält och hela 54 % av den spannmål som påträffades på gården härrör från vete. Även i Hjulsta är inslaget stort men inte på samma nivå som i Sanda. Kättstamaterialet är för litet för att egentligen kunna jämföras med de andra och det spelar helt klart in i tolkningen av denna bild.

Så långt har vi studerat Hjulsta utifrån gårdens bebyggelse och jämfört platsen med andra gårdar i Uppland. Hur ser då Hjulsta ut om vi jämför gravfältsmaterialet? Det ska vi nu se närmare på i nästa studie.

⁴² Jfr Campbell 1950, s. 42ff.

3. HJULSTAGÅRDENS OCH ANDRA GÅRDARS GRAVAR

Figur 29. Panorama över gravfält 102a med Hjulstagården i bakgrunden. Fotografierna är tagna vid undersökningen 1966. Mellan bostadshuset och arkeologernas arbetsbodas skimtar en stor lada. Byggnaden stod på gravfält 285. Hitom ladan, på krönet av impedimentet, syns ett buskage som växte på en gravhög som vid undersökningen 2007 visade sig vara uppförd i slutet av 800-talet. Nedanför ladan till höger rinner Bällstaån. Foto: ATA.

Gravfälten i Hjulsta, från början ett och med tiden flera, låg nära och väl synliga kring gården (figur 29). De var självklara och väsentliga delar av den miljö som Hjulstaborna föddes in i och som de därför präglades av. Det är tydligt att gravarna och gravfälten byggdes upp enligt existerande traditioner, men

också att man anpassade gravskicket efter förändrade behov och nya impulser. I detta avsnitt ska vi titta närmare på detta skeende, eller i alla fall vissa aspekter av det.

Tiden är vikingatid. I föregående artikel har den senare delen av vikingatiden av förklarliga skäl stått i fokus, men detta avsnitt kommer att omfatta hela perioden. Platsen är huvudsakligen den undersökta Hjulstagården, men utblickar till granngårdar och den närmare regionen kommer också att göras.

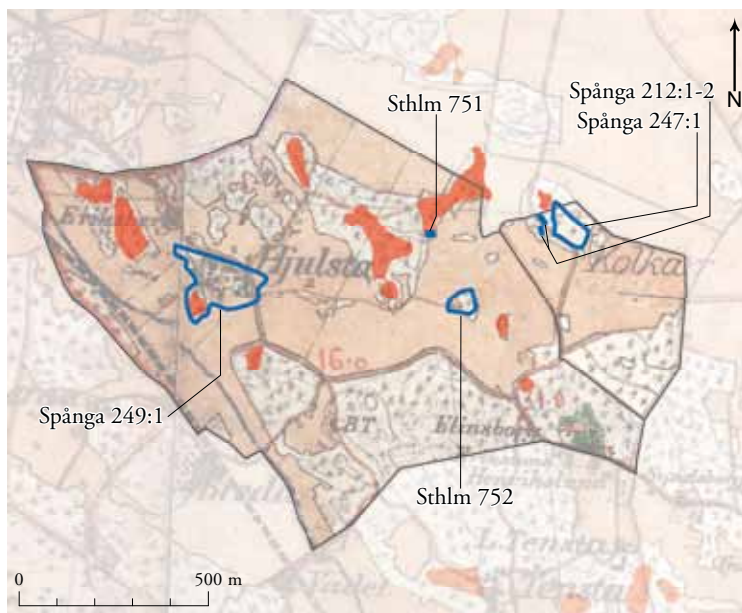
Hjulstaenhetens gravfält

Inom den historiska byns marker verkar det under yngre järnålder ha funnits åtminstone två gårdar, en i väster som vi kallar Hjulsta och en i öster som vi kallar Kolkärr, efter deras historiska namn. Förmodligen fanns det en tredje gård i den sydöstra delen av ägora (figur 30).

Till Hjulsta kan gravfälten Spånga 102A, 102B, 122 och 285 räknas. Det är framför allt dessa som kommer att behandlas här. Spånga 94, 95, 96, 97 och 105 kan föras till Kolkärr. Åtminstone två hypotetiska gårdslägen kan kopplas till det senare gravfältskomplexet. Två stora husgrundsterrasser (Spånga 212:1–2) finns alldeles väster om Kolkärrens gamla tomt. Ca 280 meter väster om dessa, i sydvästra kanten av Spånga 94, har en husgrundsplatå registrerats (Stockholm 751). Ett annat möjligt gårdsläge som föreslagits ligger närmare Hjulsta bytomt, på ett impediment som försvann när landsvägen rätades ut.⁴³ Den möjliga tredje gården kan finnas vid de relativt omfattande bebyggelse lämningar av ålderdomlig karaktär som ligger intill de totalundersökta gravfälten 106A och 106B (Stockholm 752).⁴⁴

⁴³ Benneth & Brynja 1975, s. 77.

⁴⁴ Hermodsson 2008:4; Biuw 1992, s. 272.

Figur 30. Karta över Hjulstaenheten. Markeringen utgör gränsen för Hjulstas ägor 1818. Denna gräns kan emellertid föras tillbaka till 1600-talet. Skala 1:20 000.

Hjulstagårdens gravfält från 600-tal till 1000-tal

Vid Hjulsta finns fyra gravfält. De har anlagts från romersk järnålder till sen vikingatid. Gravfälten 102A och 285 är totalundersökta, 102B är nästan helt undersökt (ett fåtal gravar undantagna), och 122 är inte undersökt alls. Det sistnämnda gravfältet består av låga runda stensättningar. Möjligen kan detta gravfält representera folkvandringstiden, en period som annars saknas i Hjulsta.

Spånga 102, A och B, har studerats tidigare⁴⁵ men har inför denna artikel bearbetats igen. Dels har föremålsfynden gåtts

⁴⁵ Spånga 102A och B har redovisats i undersökningsrapporten (Nilsson 1966–67 i ATA) och bearbetats i en c-uppsats vid Stockholms univer-

igenom och dateringar kontrollerats, dels har benmaterialet analyserats vilket inte tidigare har gjorts.⁴⁶ Detta har inneburit att vissa av de äldre dateringarna och tolkningarna har reviderats. Dessutom har bilden av Hjulsta blivit mer fullständig genom 2007 års undersökning av Spånga 285.

Till följd av den nya analysen av fynddateringar, fyndtyper och gravskick har en delvis ny kronologisk indelning kunnat göras av gravfälten i Hjulsta. Det har utkristalliserat sig ett förlopp med några tydliga brytpunkter. En av dessa sammanfaller, som vi ska se, med det stora terrassbygget som beskrevs i förra studien.

En kort kronologisk sammanfattning: 600-talet finns företrätt på gravfält 102B med fyra daterade gravar och på gravfält 285 med två, möjligen tre, gravar. Däremot är 700-talet osynligt på båda gravfälten. Det finns enstaka bronsföremål som är tillverkade i sent 700-tal men de har lagts i gravar först på 800-talet.⁴⁷

Omkring år 800 anläggs ytterligare tre gravar på gravfält 102B, men sedan upphör gravläggningen här och man flyttar helt och hållet över till gravfält 285. Detta gravfält växer sedan till under 800- och 900-talen. Under denna period genomgår gravfältet vissa förändringar som motiverar en indelning i två perioder. Den första utspelar sig huvudsakligen under 800-talet, från seklets början och fram emot sekelskiftet 900. Efter denna brytpunkt används gravfältet i ytterligare ca hundra år, sitet (Benneth & Brynja 1975). Gravfälten behandlades också i Biuws avhandling om norra Spånga (1992).

⁴⁶ Fynden har studerats av arkeolog Fedir Androsjtjuk, benmaterialet av osteolog Leif Jonsson.

⁴⁷ Detta sagt med reservation för att det på båda gravfälten finns gravar (fem respektive femton stycken) som inte kan dateras närmare än till vendel- eller vikingatid samt att det förmodligen har odlats bort en del gravar genom åren. Trots det borde några 700-talsindikationer ha funnits om gravfälten hade använts kontinuerligt. Det finns heller inga belägg för någon horisontell stratigrafi och att de bortodlade gravarna därför skulle tillhöra en viss period.

tills man i slutet av 900-talet återigen flyttar gravläggandet. Nu återvänder man norrut, till backen där det legat en äldre gård. De första gravarna är brandgravar men snart börjar man också jorda de döda enligt kristen sed.⁴⁸ Gravfältet används troligen fram till dess att man istället börjar begrava på kyrkogården.

600-talet – två gravplatser

Av de sammanlagt tolv gravarna på gravfältet 102B kan fyra gravar dateras till 600-talet, två mans- och två kvinnogravar, som alla var ganska välutrustade. Fem av gravarna innehöll däremot så enkla fynd att de inte kan dateras närmare än till yngre järnålder. Bland de 43 gravläggningarna på gravfältet 285 var två, möjligen tre anlagda under 600-talet och därmed samtida med gravarna på 102B. Runt femton gravar var så fyndfattiga eller skadade att de inte kunnat dateras närmare. Övriga var vikingatida. Med visst förbehåll saknar båda gravfälten gravar som kan dateras till yngre vendeltid, dvs. 700-talet.

Ett uppehåll i gravläggandet under 700-talet skulle kunna kopplas till övergivandet av den gård som fanns under det senvikingatida gravfältet 102A. Vid en granskning av dateringsunderlaget från boplatsen, fynd och ¹⁴C-dateringar, har det framgått att det inte föreligger några säkra dateringar från sen vendeltid.⁴⁹

Omkring år 800 på gravfält 102B

Omkring år 800 placerades tre gravar på gravfält 102B. De låg på olika delar av gravfältet och utmärkte sig inte särskilt till det yttre. En äldre kvinnas grav var förhållandevis enkelt utrustad med glaspärlor som enda daterande fynd. De två andra var rikare utstyrda. Den ena innehöll bl.a. bronsskällor, bronsbleck, en pärla, förkolnade frön, en kam samt en i horn utskuren

⁴⁸ För en diskussion om kristna gravar, se not 78.

⁴⁹ De som finns spänner från romersk järnålder till äldre vendeltid. Uppgifter hämtade från Benneth & Brynja 1975.

Figur 31. Omkring år 800 placerades tre gravar på gravfält 102b. I en välutrustad grav för en äldre man fanns bl.a. denna lilla kattliknande figur, utskuren i horn, med nära stilistiska paralleller i Osebergfyndet. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult. Skala 2:1.

bildframställning. Kammen är frisisk och från den karolingiska tiden, och den kattliknande hornfiguren har nära paralleller i Osebergfyndet (figur 31). Osteologiskt har den döde bedömts som en äldre man. Med i graven fanns också en häst samt hund, får, svin och en andfågel. Graven A103 utmärker sig särskilt. Här har en äldre kvinna fått med sig pärlspridare av brons, pärlor av glas och brons, fler föremål av brons som nu endast återstod som fragment, en kam m.m. Fynden har en vendeltida prägel men i graven fanns också pärlor som brukar dateras till omkring år 800, samt skärvor av en karolingisk glasbägare. Kanske beror den vendeltida karaktären på att denna äldre kvinna samlat på sig smyckena under en längre tid. Djurbesättningen i graven avslöjar stor ekonomisk kapacitet hos henne och/eller hennes efterlevande i Hjulsta: här fanns två hästar, två hundar, två svin, två får samt nöt, höns och ytterligare en obe-stämmd fågel.

De västeuropeiska föremålen i de båda rikt utrustade gravarna tillhör en grupp fynd som är sällsynta på landsbygden. Förekomsten av dem bör tolkas som att Hjulstaborna, i synnerhet kanske detta äldre par(?), runt år 800 hade någon form av relation till det förhållandevis nyetablerade Birka. Var man kanske en av de gårdar som bidrog till Birkas försörjning?

*Figur 32. Gravklotet påträffades i en grav från äldre vikingatid på gravfält 285. Den gravlagda var kvinna, 20–40 år gammal. Orneringen består av ett horisontellt band placerat likt en gördel på stenen, och nedanför det grupper om tre vertikala linjer på fem olika ställen. På en sida har en romb-/runliknande figur ristats in.
Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult.*

Gravarna satte en rejäl slutpunkt för gravfältet, för med dessa rikt utrustade gravar upphörde gravläggningarna på gravfält 102B. Istället flyttade man helt och hållet över till gravfält 285.

800-talet på gravfält 285

Elva gravar kan, främst genom kam- och pärlmaterialet, dateras till början av 800-talet och fram till och med seklets senare del. Det finns variationer gravarna emellan som antagligen har både kronologiska och sociala orsaker. De flesta är ganska enkelt utrustade. Bland de mer speciella fynden kan nämnas ett ornerat gravklot (figur 32) i en i övrigt ganska enkel grav, en (jakt)pilspets i en barngrav, och ett s.k. fågelhänge av brons ornerat i stil III/E i en tyvärr starkt skadad kvinnograv.

Under den här perioden i gravfältets historia finns inte så mycket som tyder på långväga kontakter. Ett fåtal pärlor är av importerade typer och en kam har tydliga paralleller till kammar påträffade i Staraja Ladoga. Antagligen betyder det att Hjulstaborna fortsatt har haft en direkt eller indirekt kontakt med Birka.

Två stensättningar anlagda under perioden var påfallande lika till utformning och innehåll. De bör ha anlagts under första hälften av 800-talet, fram emot seklets mitt, och hade placerats längst i norr, högt upp på gravfältet och intill varandra. Grav

I hyste enligt den osteologiska analysen en äldre kvinna, men föremålssammansättningen skulle kanske traditionellt tolkas som mer typisk för en mansgrav. Det bör säga något om hennes status. Som äldre kvinna hade hon kanske övertagit en del sedvanligt manliga funktioner? I brandlagret fanns en urna med en torshammarring placerad över de brända benen, djurben från en hingst, en medelstor hund, en katt och en gås, eldslagningsflinta, en bronskula, en kam samt 57 små järnkrampor som delvis var sammanlänkade. Vad de representerar för föremål är oklart. I en sydlig tillbyggnad fanns ytterligare ett brandlager som innehöll keramik och de brända benen av en hund. I grav 2 fanns tre brandlager med tre individer. En äldre man hade fått med sig sko- och hästbroddar, en kniv, ett järnhandtag till en nyckel(?), en kam och ett stort antal nitar. I brandlagret stod, som i grav 1, en benurna med en torshammarring, och det fanns ben av en hingst, en medelstor hund, katt och höna i lagret. Mannen har vid kremeringen legat på eller varit svept i ett björnskinn. Gravfält 285 var det enda av gravfälten i Hjulsta där denna sed förekom. De andra gravlagda var en äldre kvinna som bland annat fått med sig drygt 40 glaspärlor, en fårbog samt bröd bakat på vete och korn, respektive en äldre man med en kam som enda medföljande föremål. Stratigrafiskt gick det inte att avgöra vilken grav som var äldst. Möjligen har alla tre begravts samtidigt.

På något sätt hör de fyra personerna i grav 1 och 2 samman. De har antagligen begravts inom en kort period. Störst likheter uppvisar gravarna med den äldre kvinnan i grav 1 och den äldre mannen med björnskinn i grav 2. De båda bör ha haft en likartad position på gården.

Omkring 880 till 980 – nyorientering på gravfält 285

Trots en övergripande kontinuitet i hur man använder platsen kan nya tider anas fram emot sekelskiftet 900. Det märks genom att Hjulstaborna nu uppförde en stor hög som fick

Figur 33. Här ses gravfältet fotograferat från ängsmarken strax ovanför Bällstaån. Högen (centralt i bilden, mellan träden) uppfördes i slutet av 800-talet. Den speglar en nyorientering på gravfältet och fick en monumental placering med exponering mot ån. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult.

en central placering på gravfältets krön (figur 33). Högen var gravfältets enda. Den hade i skadat skick en diameter på närmare 12 meter och var intill 1,2 meter hög, och har från början troligen varit något större. Yngre järnålderns högar i Mälardalen är vanligen mellan fem och tio meter i diameter och storleken gör att Hjulstahögen, om än knappt, kan definieras som storhög. Eller åtminstone som stor hög, enligt de kriterier som har föreslagits av Peter Bratt.⁵⁰ Under torven, i norra delen av högens stenpackning, låg en hel överliggare till en vridkvarn (figur 34).

Högen innehöll fyra begravningar. Den mest centrala och äldsta innehöll vapendetaljer i form av ett gripdjursornerat

⁵⁰ Bratt 2008, s. 45.

Figur 34. Vridkvarnen har placerats ovanpå gravhögen. Om det har skett när högen uppfördes eller vid någon senare tidpunkt var inte möjligt att avgöra arkeologiskt. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult.

sköldhandtagsbeslag och en slank stridspilspets. Den gravlagde har bedömts som 40–60 år gammal, och förutom vapnen har han fått med sig ornerade hornföremål, fyra skobroddar, eldslagningsflinta och en kam. Han var försedd med ett björnskinnskinn och i bålresterna stod en urna med en torshammarring. Begravningen innehöll ett stort antal djur, flest på hela gravfältet. Bland de identifierade arterna fanns en häst, en större hund, en spädkalv, en tupp, en gås, ytterligare en fågel och nöt/häst. Kalven är unik på de undersökta gravfälten.⁵¹ Annars överensstämmer det inre gravskicket i hög grad med de ovan beskrivna gravarna 1 och 2. Dessa innehöll också urnor med torshammarringar, hela hästar (vilket var exklusivt för dessa tre gravar), och en av gravarna även björnskinnskinn. Trots att några decennier

⁵¹ Nördjur är överhuvudtaget ovanligt i Spångas brandgravar, se Sigvalius 1994, s. 71.

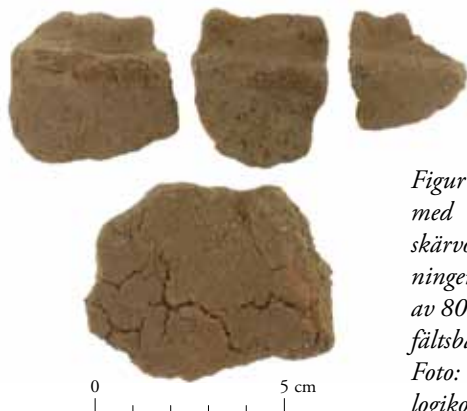

Figur 35. En av de två bronsfalkarna i högens kvinnograv. Hundra år senare får en annan Hjulstakvinna en riktig pilgrimsfalk med sig i gravan. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult. Skala 2:1.

förflutit mellan stensättningarna i norra delen av gravfältet och uppförandet av högen så upprepas begravningsritualerna. Vapendetaljerna och krönhögen skvallrar om en ny situation, men trosföreställningarna och de ritualer man utför verkar stabila. Förmodligen finns även andra likheter, med tanke på de snarlika utrustningarna i gravarna. Har de gravlagda i högen haft samma position på gården, men fått nya förutsättningar?

En annan överensstämmelse mellan de äldre anläggningarna och högen är att de innehållit flera gravlagda individer. Ytterligare en urna och ben som bedömts höra till en 20 år gammal person fanns i högens centrala del, i ett brandlager som låg stratigrafiskt ovanför det första men som blivit delvis sammanblandat med det, vilket bl.a. påvisades genom att delar av hornskافتet och en kam återfanns i båda brandlagren. De två männen har antingen gravsatts i högen samtidigt eller med kort mellanrum.

Den tredje gravgömman i högen innehöll ben från en medelålders person, av fynden att döma en kvinna. Hon hade fått med sig en mindre hund och en fårbog (jämför kvinnan i grav 2). Här fanns ingen torshammarring men en urna och ett bikärl, minst 24 glaspärlor, en kam, en brodd och några andra

Figur 36. Skärivor från ett kärl med baltiskt ursprung. Kruk-skärivorna påträffades i fyllningen till den hög som i slutet av 800-talet placerades på gravfältsbackens krön, jfr. figur 33. Foto: Kenneth Svensson, Arkeologikonsult. Skala 1:2.

enklare järnföremål, samt en liten sölja av brons och två hängen eller påsyningsbeslag av brons. De senare föreställde jaktfalkar, fint utformade i stil III/E (figur 35). Falkar förekommer som motiv på olika vikingatida föremål, inte minst i Birka där de bl.a. associerats med krigare,⁵² men någon direkt parallell till Hjulstafalkarna har vi inte hittat. I myten associerades falcken med Freja och Frigg.

En fjärde begravning fanns i norra utkanten av högen, och var troligen sekundärt fogad till denna. Den bestod av en mindre stenkonstruktion som innehöll brända ben av människa och hund samt keramikskärivor.

En baltisk förbindelse?

De två urnorna i högens centrala gravgömma utgjordes av baltisk (fenno-baltisk) keramik.⁵³ Ytterligare ett baltiskt kärl påträffades dessutom i gravhögens fyllning (figur 36). Detta är ett helt nytt inslag som inte har funnits tidigare i Hjulsta, men som

⁵² Ambrosiani 2001; Hedenstierna-Jonsson 2006, s. 12f; se även Jennbert 2007 om falkmotivet i vendeltida Uppåkra.

⁵³ Keramikanalysen har utförts av Mathias Bäck (2010) och återfinns i grundrapporten.

Figur 37. Dräknål av brons med baltiskt ursprung. Man skulle gärna vilja veta om nålen är importerad eller har följt med en baltisk kvinna som har blivit bofast i Hjulsta. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult. Skala 1:1.

från och med nu återfinns i flera gravar. En baltisk kruka fanns i en stensättning som låg endast fyra meter från den stora högen, i ett brandlager tillsammans med en torshammarring, bröd bakat på emmervete och korn, 35 pärlor av glas, bergkristall och karneol, tre bronsringar samt ben av katt. Fyndsammanställningen talar för att det var en kvinnograv men den osteologiska bedömningen var att graven hyste en medelålders man. I en annan stensättning fanns dessutom keramik som visade klar inspiration från baltisk keramik, men som antagligen har producerats lokalt i Hjulsta eller i gårdens närhet.

Samtliga baltiska kärl är av ett grövre vardagsgods och inte av den fina glättade keramik som finns i Birka. Det visar att även mycket vardagliga kärl har förflyttats över Östersjön. Att en av krukorna dessutom kan vara tillverkad lokalt talar för att Hjulstaborna under den här perioden har haft nära förbindelser med Baltikum, förmodligen på familjenivå. En liknande tolkning har framförts när det gäller de enstaka finska kärl som har påträffats i agrar miljö, som har antagits spegla att människor med en sådan kulturell identitet varit integrerade i hushållen.⁵⁴ Eftersom det handlar om grövre vardagskeramik, och så mycket som fem kärl funna i flera gravar, kan frågan väckas om det i Hjulsta vid den här tidpunkten har funnits personer med baltisk, snarast estnisk eller lettisk, härkomst.⁵⁵ Fyndet av en bal-

⁵⁴ Roslund 2001, s. 242.

⁵⁵ De närmaste parallellerna till keramiken finns i nuvarande Estland och Lettland, se Bäck 2010.

tisk dräknål i ytterligare en grav pekar mot att så kan ha varit fallet (figur 37), även om det förstås är omöjligt att säkert svara på om nålen är importerad eller har följt med en baltisk kvinna som blivit bofast i Hjulsta. I Baltikum har nålarna vanligen burits i par. Till skillnad från de flesta andra gravarna på gravfältet saknade denna grav en benurna, men i övrigt skilde den sig inte från gängse gravskick.

Om det har funnits personer med baltisk härkomst i Hjulsta är frågan vilken position de har haft. Har de kommit inflyttande till Hjulsta genom vänskapliga förbindelser, t.ex. giftermål, eller har de varit trälar tagna med våld? Det är en gammal idé att trälar har hämtats från Baltikum.⁵⁶ Men keramiken förekommer i högen på ett sådant markant vis att valet av dessa kärl bör ha varit medvetet och ämnat att uttrycka något väsentligt, och bronsnålen indikerar närvaron av en kvinna med viss ställning. Jämför vi med situationen hundra år senare, när Östersjökeramiken introduceras, har Mats Roslund visat att de som importerade och tillverkade kärlet i Sigtuna ingick i en miljö med väl etablerade, långvariga och vänskapliga kontakter över Östersjön.⁵⁷ Det kan ha varit på liknande vis i Hjulsta. Även om det har handlat om ofria människor så måste de ha kommit till Hjulsta på något sätt, och det kan lika gärna ha skett genom fredliga förbindelser. Om det snarare har handlat om att den baltiska keramiken har förflyttats över Östersjön utan att människor så att säga har följt med, tyder också det snarast på vänskapliga relationer i form av allianser på familjenivå.⁵⁸

Det saknas i den här perioden tydliga tecken på kontakter med Birka, möjligen bortsett från pärlmaterialet. Bergkristall-

⁵⁶ Brink 2012, s. 134, 211.

⁵⁷ Här fanns enligt Roslund en annan social struktur än den som var rådande i Skåne-Danmark, där keramiken antas vara producerad av västslaviska trälar i de skånska aristokratiska hushållen.

⁵⁸ Detta föreslås av Bäck 2010, s.500.

och karneolpärlor samt guld- och silverfolierade pärlor förekommer i några gravar. I övrigt saknas helt exklusiva föremål eller importer av den typ som fanns i de tidigvikingatida gravarna på det äldre gravfältet 102B (och som sedan kommer att finnas igen). Hjulstaborna verkar alltså under större delen av 900-talet ha haft utåtriktade kontakter i form av nära och direkta förbindelser med Baltikum, medan kontakterna med miljön kring Birka möjligen avtagit. På något sätt verkar invånarna i Hjulsta ha ställts inför en ny situation.⁵⁹ Kan det väl synliga, mot vattenleden exponerande högbygget i slutet av 800-talet tolkas som att Hjulstaborna hade fått en annorlunda position, eller funktion?

Slutet av 900-talet – stathöjning och gravfältflytt

I slutet av 900-talet överger man gravfält 285 och väljer istället att flytta samtliga gravläggningar till 102A. Detta sammanfaller med att gården struktureras om och får ett nytt uttryck, som vi såg i förra kapitlet. Den nya gravplatsen exponerar inte längre mot vattenleden väster om gården, antagligen för att den uppgrundade ån inte längre användes som farled. Detta faktum har dock med tiden skapat nya möjligheter. Ett kvarnläge som har identifierats i ån har möjligen här sin bakre tidsgräns.

Huruvida gravfälten tvärt avlöser varandra eller om gravfält 102A redan har varit i bruk en tid när detta sker kan de relativt grovhuggna dateringarna tyvärr inte säkert avgöra. En del av gravarna är inte möjliga att datera närmare än till yngre järnålder eftersom de innehöll så få fynd. En grav på gravfält 102A har daterats till omkring år 800, dvs. har varit samtida med de

⁵⁹ I slutet av 800-talet förstärks Birkas stadsvall, och vid mitten av 900-talet uppförs Garnisonen. Den bränns ned, liksom vallen vid Borg, i slutet av 900-talet. Under 900-talet sker en kraftig uppgång av högbyggandet i hela Mälardalen. Vapensymboliken är framträdande. Det kan uttrycka ett sätt att bemöta en orolig politisk situation (Bratt 2008, s. 174).

tre gravar som anlades sist på gravfält 102B. Den är svår att sätta i samband med de andra tre gravarna och framstår som en solitär.

Samtliga övriga daterbara brandgravar på 102A tillhör dock 900-talet, och de som kan tidfästas närmare har anlagts under seklets sista decennier. Det indikerar att gravfälten inte har använts parallellt, åtminstone inte någon längre tid. Vissa olikheter när det gäller gravritualerna stärker det antagandet. Till exempel saknar brandgravarna på 102A helt och hållet brända ben från gårds-/slaktdjur som nöt, svin, får, höns eller gås, vilket däremot finns i 900-talsgravarna på gravfält 285. De djur som finns i gravarna på 102A är hästar, hundar, katter samt i två fall även rovfåglar. Skillnaderna skulle kunna spegla ändrade trosföreställningar, men tyder snarare på en förändrad social situation som antagligen sammanfaller med flytten av gravplatsen.

Rovfåglar fanns inte på de äldre gravfälten (även om man kan fundera på den oidentifierade fågeln i den exceptionellt rika kvinnograven på gravfält 102B). Nu dyker emellertid två rovfåglar upp i gravmaterialet. Det kan inte tolkas som något annat än en statushöjning. Att ägna sig åt jakt med rovfågel var ett tecken på rang och värdighet.⁶⁰

Det uppträder också, på nytt, mer exklusiva föremål och importörer i några av gravarna. I det avseendet utmärker sig särskilt den ena rovfågelsgraven, en rikt utrustad kvinnograv med en pilgrimsfalk (A48). Vi ska se närmare på den och på den andra rovfågelsgraven. Båda låg ganska nära varandra i gravfältets södra del.

A48, husfrun för gården, eller?

Graven var en stensättning, 10 meter i diameter, med brandlager. Som många andra Hjulstagravar innehöll den en benurna med en torshammarring. De andra djur, utöver falcken, som

⁶⁰ Vretemark 1983.

Figur 38. Valbensbräden är tydligt knutna till kvinno-gravar och högstatusmiljöer. En ny tolkning är att de har fungerat som serveringsfat. Ett antal plattor har skär-märken och glatta partier som antagligen har uppstått när mat har anrättats och serverats, eller under målti-den när gästerna har försett sig av maten. Höjd 16 cm, bredd 10 cm. Foto: Toralf Fors, Arkeologikonsult.

fanns i graven var en häst, en hund och en katt. Tillsammans med pilgrimsfalken visar djuren på en kvinna som ägnat sig åt prestigebetonad nöjesjakt. Att det just är en pilgrimsfalk understryker denna gravs höga status. Under tidig medeltid betraktades pilgrimsfalken som en särskilt prestigefylld jaktfågel.⁶¹

Ett annat mycket exklusivt föremål i graven var en s.k. valbensplatta (figur 38). Utanför Norge har endast fjorton liknande fynd gjorts, i Sverige, i Danmark och på Brittiska öarna. Av de fem valbensplattor som har påträffats på svenskt område kommer fyra från Birka, ett från en kammargrav (Bj. 854) samt tre från Svarta jorden. Det femte kommer från kulturlagren i

⁶¹ Under tidig medeltid var falkjakten strikt reglerad och begränsad till de privilegierade klasserna. I engelska medeltidslagar finns noggrant fastställt vilka jaktfåglar de olika stånden hade rätt att hålla sig med och den kunglige falkeneraren hade ett ämbete som endast tillkom familjer av högsta rang. Se Brusewitz 1967.

Sigtuna. Valbensplattan kan ses som ett tecken på att Hjulstatorna har förstärkt kontakterna med någon centralplats och människor knutna till den, antingen med Birka som förut eller med den nya staden Sigtuna (vidare nedan).

Kvinnan har varit utrustad med många glas-, bergkristall- och karneolpärlor men inga dräktspännen. Däremot ett hänge, som var ett omgjort bältebeslag av silver. Liknande omgjorda beslag, ursprungligen från khazariskt område, har påträffats i Birkagravar från både 800- och 900-talen. Att hon saknade dräktspännen kan bero på att hon hade anammat det nya dräktskick som de förut spännbucklebärande kvinnorna bytte till samtidigt som Birka lades ner och ersattes av Sigtuna.⁶² Å andra sidan har Hjulstakvinnorna inte någon gång burit den typen av dräktspännen.⁶³

Valbensplattor är föremål som är tydligt knutna till kvinnogravar och högstatusmiljöer. De brukar tolkas som s.k. glättbräden där man slätat ut lintyg. Ett nyckelfynd för den tolkningen är kammargraven Bj. 854 i Birka, där både valbensbräde och en glättsten av glas påträffades. De låg emellertid inte tillsammans. Glättstenen låg i en järnbeslagen kista i en annan del av kammaren än valbensbrädet.⁶⁴ Det är möjligen så att tolkningen av valbensplattorna som glättbräden inte är korrekt. Nyligen har Eva Isaksen istället föreslagit att de har varit serveringsfat.⁶⁵ Ett antal plattor har skärmärken och glatta partier som antagligen har uppstått när mat har anrättats och serverats, eller under måltiden när gästerna har försett sig av maten.

⁶² Jansson 1985, s. 203.

⁶³ Spänneas, i synnerhet de ovala spännbuckleornas, betydelse har ännu inte varit föremål för särskilt mycket forskning även om mode, rikedom/status, etnicitet och religiösa innebörder har diskuterats (Jansson 1985, s. 11f, 164; Zachrisson 1998, s. 210; Hed Jakobsson 2003, s. 222).

⁶⁴ Arbman 1943, s. 326ff.

⁶⁵ Isaksen 2012.

Att organisera gillen, servera och gå runt och skänka i dryck åt gästerna var en av husfruns uppgifter. Denna roll handlade inte bara om värdinneskap utan hade en djupare innebörd. Servering och fördelning av mat och dryck var en uppvisning av att man ägde stora förråd, hade kunskaper om tillredning samt förmådde visa gästfrihet och givmildhet. Denna generositet kunde givetvis vara villkorad. Fördelning och utskänkning av mat och dryck (och andra ting) handlade ytterst om att etablera, upprätthålla eller förändra sociala relationer mellan människor.⁶⁶ Detta var grundläggande för alla som befann sig ett stycke upp på den sociala stegen och gällde kvinnor såväl som män, det enskilda hushållet såväl som kungadömet. Smickret på runbenet från Sigtuna är avslöjande: ”*Kungen är frikostigast på mat, han är rikast, han är full av ynnest*”.⁶⁷ I eddadikten *Rigsthula* sätter husfruarna fram mat och dryck efter bästa förmåga. Vad de erbjuder den gästande guden varierar, men inte *att* de bjuder. I eddadikten nämns brödet särskilt och bröd har antagligen haft en liknande (stor) betydelse som drycken. Kanske har bröd varit än mer betydelsefullt i ett landskap där boskapskötseln dominerade och säd var en begränsad resurs. Valbensplattorna kan ha använts som serveringsfat för just bröd vid gillen och större sammankomster. Det finns inga uppgifter om att bröd skulle ha påträffats i graven, men förkolnat bröd är lätt att förbise vid en undersökning. Förekomsten av en torshammarring kan indikera närvaron av bröd. I samtliga gravar med bröd som påträffades på gravfält 285 fanns också torshammarringar och kombinationen bröd och torshammarring är ett återkommande fenomen som med största sannolikhet uttrycker en önskan eller försäkran om fruktbarhet/återfödelse. Flera andra föremål i graven kan också alludera på tillredning och servering av mat och dryck: förmälta

⁶⁶ Jfr t.ex. Enright 1996.

⁶⁷ Gustavson 1992, s. 166.

skärvor från ett glaskärl, ett litet lerkärl, kniv och bryne samt en liten järnyxa är alla föremål som skulle kunna användas vid servering. Samma slags föremål fanns för övrigt i kammargraven Bj. 854. Det är knappast en slump utan indikerar ett samband mellan föremålen som här föreslås vara just hushållning/tillredning/servering.⁶⁸

Det kan vara värt att poängtera att den roll som kvinnan i graven har tilldelats av de efterlevande – deras berättelse om henne – säkert speglar hennes roll i livet, men att den också uttrycker Hjulstabornas självförståelse och identitet; deras förmoder var, och är kanske fortfarande i döden, en person av specifik status och betydelse. Ett intressant faktum är att de rikast utrustade gravarna i Hjulsta, både kring år 800 och i slutet av 900-talet, är kvinnogravar.

A63, den andra rovfågelsgraven

I den andra rovfågelsgraven (A63) är den osteologiska bedömningen att ett 5–8 år gammalt barn har begravts här. Barnet har fått med sig en häst samt ridutrustning med remkorsningsbeslag av en typ som förekommer i Birkas 900-talsgravar. Rovfågeln har bedömts som en falk eller en hök. Fågeln, hästen och ridutrustningen leder återigen tankarna till en exklusiv livsstil med inslag av jakt. Annars var föremålen i graven ganska enkla: två broddar, eldslagningsflinta, nitar och spikar samt krukskärvor. Trots de, vid sidan av rovfågeln och hästen, förhållandevis enkla fynden (kanske är enkelheten åldersrelaterad?) förtjänar den här graven extra uppmärksamhet. Till det yttre var A63 inte någon självständig stensättning, utan en rektangulär utbyggnad som anslöt till den sydvästra delen av en kantkedja i en annan anläggning, en hög (A50) (figur 39). Högen i sig innehöll ingen grav.

⁶⁸ Detta tema återkommer jag till i nästa avsnitt, där kvinnan i graven tolkas som *deja*.

Figur 39. Lodfoto från undersökningen av gravfält 102A på 1960-talet. Nere t.v. syns stensättning (A63) som fogats till kantkedjan i en hög (A50). Den senare var tom, ingen grav påträffades, medan det lilla utskottet täckte ett brandlager där ett barn begravts med häst, hästutrustning, roufängel m.m. Foto: ATA.

Av undersökningsrapporten att döma var högen en av de större anläggningarna på gravfältet, ca 11 meter i diameter och 0,9 meter hög, med jordmantel över ett ”kraterliknande” kärnröse och den nämnda kantkedjan. I fyllningen fanns en del spridda boplatssfynd, från boplatsten under gravfältet sannolikt, men som sagt ingen grav. I relativ närhet till Hjulsta finns det ett par tydliga paralleller till detta arrangemang med en tom hög och en till dess kantkedja fogad grav. Båda är mycket exklusiva.

Invid Rissne by har en 20x14 meter stor hög undersökts (Spånga 190). Högen var uppbyggd av jordlager som innehöll rikliga mängder boplatssavfall. I överbygganden påträffades, utöver diverse boplatssrelaterade fynd, deponerade skelettdelar av en spädkalv, en kalvskalle och en tudelad hund. I högens kärn-

röse fanns en stor grop men inga spår av någon gravgömma. Däremot fanns precis som i Hjulsta ett brandlager i en rektangulär utbyggnad anlagd intill den sydvästra delen av kantkedjan. Brandlagret innehöll rika fynd: en järnkittel, en eller två torshammarringar, sju pärlor av guld- och silverfolie samt bergkristall, bronsbeslag och bronsknappar, spelbrickor av glas och två arabiska silvermynt som daterar graven till efter 925. I graven fanns två rovfåglar (berguv och duvhök), en häst och två hundar av vinthundstyp. Jaktassociationerna är starka. Den osteologiska bedömningen är att personen i utbyggnaden var en ung man,⁶⁹ men de sju pärlorna pekar mot möjligheten att den gravlagda var kvinna.

I Antuna i Ed socken har en 17 meter i diameter stor hög undersökts som också saknade gravgömma.⁷⁰ Spritt i överbyggnaden fanns en mindre mängd brända ben men inga människoben och inga brandlagerrester påträffades. Ett hankfäste från ett obränt laggkärl, några enklare järnföremål samt obrända djurben fanns däremot spridda i fyllningen och högen har tolkats som plundrad. Precis som i de båda andra gravarna fanns en rektangulär utbyggnad intill den sydvästra delen av kantkedjan. Här fanns ett mycket rikt brandlager som bland annat innehöll förgyllda remtygs- och remkorsningsbeslag ornerade i Borrestil, orientaliska bronsbeslag till en bältesväska, sju glaspärlor och ett arabiskt silvermynt som daterar graven till efter 918. Kraniefragmenten hade tydliga feminina drag och den gravsatta personen har bedömts som en ung kvinna, vilket verkar vidimeras av de sju pärlorna. Orientaliska bältes- eller bältesväskbeslag hittas annars vanligen i mansgravar.⁷¹ Med i graven fanns en häst, två

⁶⁹ Biuw 1992, s. 199; Bratt 2008, s. 254.

⁷⁰ Andersson 1993, 1994.

⁷¹ Andersson 1994, s.62, som tar det som intäkt för att högen var en dubbelgrav och också borde ha rymt en man. Ingenting annat talar emellertid för det.

hundar, en höna och ett svin. Andersson, som undersökte högen, menar att kremeringen sannolikt har skett på plats, ovanpå det rektangulära utskottet till högen. Möjligen har det funnits en plattform av lera ovanpå stenkonstruktionen där bränningen skett. En liknande procedur kan ha ägt rum i Hjulsta, för över utbyggnaden påträffades även där bränd lera, som man tidigare har tolkat som kommen från den underliggande boplatsen. Av intresse är också att det bredvid Antunahögen fanns ytterligare en rikt utrustad kvinnograv (bl.a. med häst och likadana remkorsningsbeslag som i A63). Ingen av kvinnorna har burit dräktspännen, vilket Andersson noterar som märkligt⁷². Frågan är om inte detta är betydelsefullt och indikerar en viss status eller roll hos de gravlagda. Det understryks av att alla tre gravarna rymmer unga personer, dessutom med tvetydigt genus.

Statushöjning

Hjulstagraven är inte i närheten av Rissne och Antunagravarna varken storleksmässigt eller i fråga om exklusiva fynd. Tillsammans med den rika kvinnograven A48 finns ändå tillräckligt många indicier för att vi ska kunna tala om en tydlig statushöjning hos Hjulstas invånare i slutet av 900-talet. De båda gravarna exponerar en ny livsstil, som bl.a. tar sig uttryck i långväga föremål, exklusiva material, jaktattribut och föremål som symboliserar generositet med mat och dryck. Att gravarna på detta gravfält saknar de annars vanliga gårds-/slaktdjuren nöt, svin, får, höns eller gås skvallrar om speciella förhållanden. Vad betyder det att de enda djuren representerade är rovfåglar, hästar, hundar och katter? Särskilt avsaknaden av hönsfåglar är mycket ovanlig.⁷³ Tendensen att slakt/köttdjurens andel minskar i sen vikingatid har iakttagits tidigare, vilket har föreslagits bero på rituella/religiösa förändringar som inneburit att varslande och

⁷² Andersson 1994, s. 65f.

⁷³ Jfr Andersson 2005, s. 78ff.

siande moment har ökat medan kommunionmåltider fått minskad betydelse. Kanske är det mötet med den nya religionen som ligger bakom denna förändring.⁷⁴ Den minskande andelen slakt/kötttdjur gäller emellertid inte de djur- och artrika gravarna. Och den totala avsaknad av dessa djur som finns på 102A har inte påträffats någon annanstans.⁷⁵ Tolkningen blir att det framför allt handlar om en ny status, position och livsstil i Hjulsta.

Kanske ska den tomma högen kopplas samman med denna status. Högar utan begravningar bör tolkas som monument med annan betydelse än *grav*. Innebörden kan ha varit knuten till arv, markrättigheter, rituella bruk eller social status.⁷⁶ Är det så att en ny familj har kommit till gården? Eller har nya allianser ingåtts? Något som kan stärka den senare hypotesen är att det nya gravfältet 102A helt saknar de baltiska inslag som fanns på gravfält 285. Ingen baltisk keramik har påträffats,⁷⁷ det finns inte heller några andra baltiska föremål.

En hypotes är att Hjulstaborna i slutet av 900-talet har kommit att ingå i nya nätverk. Kanske avspeglas i detta en viss turbulens i regionen, som kan ha att göra med de förändringar som bland annat innebär att Birka överges och den nya staden Sigtuna etableras.

En viktig poäng med den nya staden var att skapa ett nytt maktcentrum som, till skillnad från de äldre platserna Birka och Uppsala, var kristet. Gravarna i Hjulsta skvallrar om att gårdens invånare snabbt tycks acceptera idén och följa efter. Både det kvicka anammandet av den kristna begravningspraktiken och vissa inslag i gravarna tyder på det.

⁷⁴ Ibid s. 76, 96, 148.

⁷⁵ Jämförelser har bl.a. gjorts med Sigvallius studier samt gravfälten vid Kalvshälla.

⁷⁶ Jfr Zachrisson 1994; Skre 1998, s. 99; Gansum 2004, s. 306.

⁷⁷ Bäck, e-post 2013.

Religionskifte

Det är tyvärr omöjligt att säga exakt när de första människorna jordades på gravfältet, men sannolikt skedde det i sent 900- till tidigt 1000-tal. Hur länge gravfältet användes för kristna begravningar⁷⁸ är ännu svårare att fånga. Antagligen upphörde man att använda gravplatsen vid gården när det fanns en kyrka med gravrätt att tillgå.

Majoriteten av de tjugo gravarna med jordbegravningar var runda stensättning. Endast fyra–fem gravar var av typen flack, rektangulär stensättning. Den enda säkrare dateringen baseras på ett engelskt Ethelred-mynt som ger graven ett tpg till 991. En förmodad tid för begravningen bör vara första hälften av 1000-talet, om myntet har cirkulerat en tid. Graven var den mest fyndrika av jordbegravningarna. Utöver myntet innehöll den fyra broddar, en kniv, ett bronsbleck och ett runt vendeltida bronsspänne. En kvinna och ett barn har sannolikt varit gravlagda tillsammans, eftersom man i den drygt två meter långa och en meter breda gravgropen påträffade tandfragment från ett barn. Fynden i de kristna gravarna var annars få och bestod

⁷⁸ Att de jordade människorna på de aktuella gravfälten antingen av sig själva eller av sina anhöriga uppfattades som kristna är ett antagande vi gör utifrån vissa element i gravskicket, i synnerhet jordandet tillsammans med kropparnas viloläge, avsaknaden av djurben, närvaro/frånvaro av vissa föremål, sten- och träkistor etc. Det finns variationer och inslag av synkretism och ackulturation (t.ex. förekommer torshammarringar i en del jordbegravningar), och ett alternativ kunde vara att kalla denna typ av gravar som kristet påverkade, eller som kristna gravar med kvardröjande/ omtolkade traditionella ritualer, eller dylikt. Religionskiftets uttryck, gravspråket, kan även ses som utslag av en politisk/ideologisk viljeyttring som inte behöver ha med den enskilda människans tro att göra. Eller ett sätt att genom deltagande i vissa kulthandlingar visa att man tillhörde en viss social grupp. Det finns många tänkbara skäl. Då det inte är av avgörande betydelse för de tolkningar som presenteras här vilken grad av tro/typ av tro det handlar om har vi dock för enkelhetens skull valt att använda begreppet kristna gravar för de senvikingatida jordbegravningarna.

Figur 40. Enligt den osteologiska analysen var den döda en ung kvinna. T.h. om kraniet syns en av de två slaviska tinningringar hon har burit. Hon var begravd i en kista och låg utsträckt på rygg med huvudet i väster, med ansiktet vridet mot söder. Denna huvudställning förekommer på flera tidigkristna gravfält. Hon har förutom tinningringarna inte fått med sig några föremål i graven. Foto: ATA.

framför allt av knivar, som fanns i knappt hälften av gravarna. En grav innehöll kvarlevorna av en kvinna med två slaviska tinningringar av brons (figur 40). Det finns även uppgifter om rester av ett björnskinnskinn invid tinningringarna, möjligen bevarat genom kontakten med metallen.⁷⁹ Klor eller liknande lämningar efter ett skinn har dock inte konstaterats och det är osäkert vad fyndet representerar, kanske ett skinnband som ringarna varit fästade på. Tinningringar av den här typen brukar date-

⁷⁹ Benneth & Brynja 1975, s. 13.

ras till 1000-talet.⁸⁰ Annars finns få kronologiska hållpunkter och ingen horisontell stratigrafi som skulle kunna hjälpa till att datera gravarna. Ett gravskick som närmar sig kyrkogårdarnas normer har ibland ansetts ge en kronologisk indikation. Att majoriteten av gravarna innehåller få fynd kan vara ett sådant normkristet drag, men det behöver inte ha kronologisk relevans utan kan lika gärna bero på nära förbindelser med en mera strikt kristen miljö, snarast Sigtuna. Detsamma kan sägas om gravarnas orientering och kropparnas placering, som generellt varierar mycket gravfält och gravar emellan. Denna variation verkar inte knuten till årtal.⁸¹

Det finns vad gäller kroppsställning och orientering inte några tydliga mönster i Hjulsta. Majoriteten av gravarna (kistor, nedgrävningar och/eller bevarade kvarlevor) var orienterade i sydväst–nordostlig riktning. Fem låg i rakt öst–västlig riktning, och två i sydost–nordvästlig riktning.

Åtta skelett var så välbevarade att huvudets placering kunde avgöras. Fem av dessa var begravda i kista, och möjligen har detta gravskick hjälpt till att bevara skeletten bättre. I sex gravar hade de gravlagda huvudena i väster och två av dessa kunde konstateras ha ansiktet vridet mot söder. De två som avvek var ett barn som låg med huvudet i söder och den ena kvinnan av två i en av gravfältets tre dubbelgravar. Kvinnan låg med huvudet i öster och med uppdragna ben, medan den andra kvinnan låg utsträckt på rygg med huvudet i väster. Dubbelgraven var en av fyra gravar där de döda lagts direkt på marken, vilket kan vara ett äldre drag. Kistor har genom förekomst av spikar konstaterats i sju av gravarna medan tio gravar innehöll rektangulära, förhållandevis breda nedgrävningar.

Hjulstas invånare accepterade snabbt de nya kristna sederna, kanske som en följd av täta relationer med maktavarna i

⁸⁰ Roslund 1992, s. 58.

⁸¹ Andersson 2005, s. 144ff; jfr Hammar 2000.

Sigtuna. Kvinnan med de slaviska tinningringarna bör ha haft en nära förbindelse med den nya kristna staden, där man hade omfattande kontakter med slaviska områden. Kanske var hon en kvinna med ursprung där. Det är inte omöjligt att relationerna har etablerats i slutet av 900-talet. Ett indicium kan högen med utbyggnaden vara. Uppenbarligen uttrycker den samma idé som vi också finner i den ovan beskrivna Rissnehögen, och därmed kan vi ana en möjlig förbindelse dessa gårdar emellan. Invånarna i Rissne har (åtminstone ett par-tre generationer senare) haft relationer med Sigtuna. Det vet vi genom den runsten man har hittat i staden som omtalar Gunnars son i Rissne (U382). Runstenen dateras till 1060–1100.

Granngårdarna

Nu kan man ju fråga sig om den bild som här har tecknats av Hjulstas gravfält är unik eller om liknande förlopp och karaktärsdrag kan kännas igen på andra håll i närområdet. Vi ska se närmare på granngårdarna inom Hjulstas historiskt avgränsade territorium (Kolkärr och ”gård 106”), granngården i öster, Hästa, samt en gård ett stycke mot nordväst i Järfälla socken, Kalvshälla.

Kolkärr öster om Hjulsta

Fem gravfält kan hypotetiskt föras till Kolkärr (jfr figur 30). Det sammanlagda antalet gravar uppgår till minst 135, och omfattar både äldre och yngre järnålder. Endast få gravar har undersökts. Det västra gravfältet Spånga 96 kan utifrån undersökningen av två gravar och de synliga gravformerna antas omfatta perioden romersk järnålder till folkvandringstid. Spånga 97 i norr, som är undersökt, kan antas innehålla gravar från både äldre och yngre järnålder medan Spånga 94 och 95 har en tydligare yngre järnålderskaraktär. Ytterligare ett litet gravfält, Spånga 105, finns vid Kolkärrens gamla tomt, strax norr om hus-

grundterrasserna där. Det är inte undersökt men har närmast äldre järnålderskaraktär. Inga gravar från yngsta vikingatid har undersökts, men det kan mycket väl finnas sådana på något av de omfattande gravfälten.

På Spånga 94 har sju gravar undersökts. De har daterats till vendel- och vikingatid⁸² och är således samtida med Hjulstas gravfält 102B och 285. Det kan därför vara av intresse att se om det finns något hos dessa gravar, som påminner om eller avviker från Hjulsta.

Kammargraven på Spånga 94

En grav kan inte förbigås när man diskuterar Hjulsta, nämligen en vikingatida kammargrav. På Järvafältet är detta den enda kända kammargraven och i Uppland utanför Birka finns bara en handfull. Graven kan dateras till början av 900-talet. Det innebär att den har varit samtida med den yngre fasen på Hjulstas gravfält 285, med högbygge och baltisk keramik.

Graven utgjordes av ett stensatt halvmeterdjupt rum med ett tak av brädor.⁸³ I gravrummet var en man och en kvinna gravlagda, på ett ganska märkligt vis genom att kvinnan låg längs med gravrummet med huvudet i norr medan mannen hade placerats vinkelrätt mot henne med huvudet i väster. Mannen hade en ringnål av brons vid vardera axeln och kvinnan en spiralarmsring av brons på varje arm, en flätad hårprydnad av brons samt en pärluppsättning med 27 mosaik- och glaspärlor. Två stora diskusformade bärnstenspärlor låg på var sida om mannen. Vid hans ben fanns ett knippe om sju pilspetsar och vid hans huvud två brynen, två knivar samt en läderpung med sju arabiska silvermynt. Så många mynt i en grav är sällsynt. Vid kammarens vägg i sydost låg två torshammarringar.

⁸² Thorberg 1975.

⁸³ Beskrivningen är hämtad från Thorberg 1975 samt dokumentation i ATA. Tyvärr finns inga fotografier av gravens inre.

Vissa ritualer som man har följt, som att lägga torshammarringar i graven, har varit gemensamma med Hjulstabornas. Men kammargraven visar också att det fanns invånare i Kolkärr som tillhörde en mycket speciell grupp människor, som kan kännas igen inom ett stort geografiskt område. Kontakterna dem emellan har av allt att döma förmedlats genom särskilda miljöer, i det här fallet säkert Birka.⁸⁴ Det skulle föra för långt här, att diskutera kammargravarnas funktion. Att dessa två människor jordades när vanligen alla kremerades, betyder antagligen att just dessa personers kroppar inte skulle förstöras utan att de i någon mening skulle leva vidare i graven. Kanske behövde de efterlevande fortsatt ha tillgång till deras specifika kunskaper eller särskilda auktoritet?

Frågan är om närvaron av kammargraven säger något om Kolkärr som gård eller plats, eller om den snarare är uttryck för en mer tillfällig situation. Fyra av de undersökta vendel- och vikingatida gravarna låg i närheten av kammargraven. De var också rikt utrustade. En vendeltida kvinna hade bland annat fått med sig över fyrtio bronspärlor och pärlspridare av brons. En man från sen vendeltid/tidig vikingatid hade utrustats med ett selbågskrön av brons, flera andra oidentifierade bronsföremål, ett skrin, en rikt dekorerad kam, spelbräde och spelpjäser och ett litet keramikkärl. En kvinnograv från 900-talet, alltså samtida med kammargraven, överlagrade delvis mansgraven. Den innehöll bl.a. karneolpärlor, en torshammarring och en miniatyrskulptur av brons. Motivet, en man i hjälm krönt av horn eller två stora fåglar, förekommer under både vendel- och vikingatid och brukar tolkas som en bild av Oden.⁸⁵ De vendeltida bilderna är funna i mansgravar av hög status, medan de vikingatida har påträffats i kvinnogravar.⁸⁶

⁸⁴ Ringstedt 1997, s. 113; Stylegar 2005.

⁸⁵ Thorberg 1975; Price 2002, s. 385ff.

⁸⁶ Helmbrecht 2007.

Det är få gravar som är undersökta, men det är orimligt att tro att endast de rikast utrustade gravarna av en slump skulle ha prickats in. De husgrundsterrasser och plåtåhus som finns i närheten indikerar också en gårdsmiljö med viss status. En jämförelse med gravfältet Spånga 106b kan vara belysande.

”Gård 106”

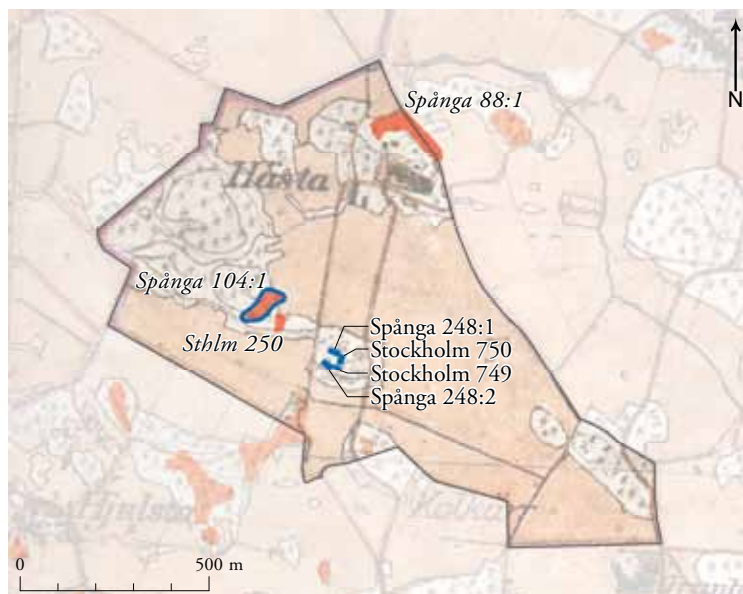
Den möjliga tredje gården inom Hjulstaenheten representeras av två totalundersökta gravfält, 106A från folkvandringstid–äldsta vendeltid och det vikingatida 106B (jfr figur 30). Gravarna på 106B var av betydligt enklare karaktär än gravarna vid Kolkärr. Gravfältet omfattade sjutton stensättningar från 800- och 900-talen. De enda ädelmetallfynden var en pärla och en vikt av brons. En torshammarring fanns på gravfältet och ett par gravar innehöll glaspärlor, men annars bestod innehållet uteslutande av lerkrukor, kamfragment och enklare järnföremål som nitar och spikar.⁸⁷ Det finns skäl att uppmärksamma gravfältens datering. Eftersom relativt många gravar inte har kunnat dateras närmare kan det inte uteslutas att det finns en kontinuitet mellan de båda gravfälten. Men det verkar alltså även vid denna gård finnas en lucka i gravläggningarna under 700-talet.

Hästa

Norr om Kolkärr och öster om Hjulsta ligger Hästa (figur 41). Omedelbart norr om bytomten ligger gravfältet Spånga 88, som har tydlig yngre järnålderskaraktär men inte är undersökt sånär som på två odaterade gravar. Ca 500 meter väster om gården har emellertid gravfältet Spånga 104 totalundersökts.

Detta vikingatida gravfält kan knytas till ett annat gårdsläge, som manifesteras av tre husgrundsplataer och en husgrunds-

⁸⁷ ATA dnr 5938/68, 2050/70; Benneth & Brynja 1975; Biuw 1992, s. 161.

Figur 41. Karta över Hästa. Skala 1:20 000.

terrass ca 180 meter östsydöst om gravfältet.⁸⁸ Gravfältet är knapphändigt rapporterat och osteologiska analyser har inte genomförts. Bland de nästan 150 anläggningar som påträffades vid undersökningen, bl.a. stensträngar och härdar, ingick 32 brandgravar och 16 jordbegravningar. Det nämns inte i rapporten men fynd av slagg, bränd lera etc. i gravarnas fyllningar talar för att gravfältet har överlagrat en boplats. I en tabell redovisar Biuw också en ¹⁴C-datering av en ”underliggande härd” med dateringen AD 470.⁸⁹ Det är alltså sannolikt att det vikingatida gravfältet och plåtåhusen har efterträtt en folkvandringstida/vendeltida bebyggelse.

Gravfältets brandgravar bör tillhöra 800- och 900-talen. En snävare datering vore säkert möjlig om fynden studerades när-

⁸⁸ Hermodsson 2008; Biuw 1992, s. 280.

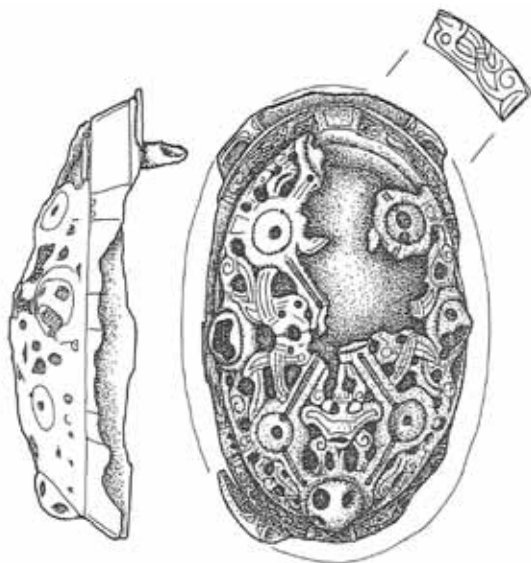
⁸⁹ Biuw 1992, s. 239f.

mare men det har inte varit görligt i detta sammanhang. Närmare hälften av gravarna visar prov på seden med en torshammarring i/på en benurna. Två gravar, i övrigt enkelt utrustade, innehöll vapen. I en urna låg en sköldbuckla av järn istället för den vanliga torshammarringen. En annan brandgrav innehöll en spjutspets. I rapporten nämns ”klor” i fyra gravar, som möjligen representerar björnskin. Övriga brandgravar var mycket anspråkslöst utrustade.

Flera av jordbegravningarna var däremot förhållandevis fyndrika, påtagligt mer fyndrika än brandgravarna. Förmodligen har man börjat jorda sina döda under 900-talet och ett mera ”normkristet” gravskick förefaller ganska avlägset. En grav innehöll nålhus av brons, järnnål, kniv, nit, två järntenar och två pärlor. En innehöll en bronsölja samt en kniv. I sydvästra kortändan (troligen fotändan) i en grav fanns en förmodad doppsko, knivslidesbeslag av järn, två knivar, en eller två järnvikter, spikar och keramik. Två kvinnor har varit gravlagda i dräkter med ovala spännbucklor och likarmade spännen. Spännbucklorna av typen P51 är sena 900-talsspännen, en av dem sannolikt P51C (figur 42). Detta är en typ som antyder hög social status och som i Birka ofta förekommer i gravar med kristna symboler.⁹⁰ De har också fått med sig knivar, keramik, ett par spik/järntenar och ett par glaspärlor. Den ena kvinnan hade också fått en torshammarring med i graven. Trots att man närmat sig den kristna begravningsnormen verkar Hästaborna ha haft svårt att släppa seden med torshammarringar, som ju var starkt företrädd i brandgravarna. Detta är i och för sig inte unikt för Hästa. Ritualen med torshammarringar verkar under denna brytningstid ha kunnat ingå i jordbegravningar med i övrigt kristna förtecken.⁹¹ Till det yttre har gravarnas utform-

⁹⁰ Jansson 1985, s. 212, 133.

⁹¹ Ett exempel finns i Hersby knappt 4 kilometer nordöst om Hästa. Den gravlagde var begravd sittande i en östvästligt orienterad gravgrop, med

Figur 42. Oval spännbuckla funnen i en jordbegravning på gravfältet Raä 104 i Hästa, Spånga. Teckning Cecilia Bonnevier, efter Biuw 1992, s. 197.

ning varierat, de flesta var runda stensättningar. Några individer har gravlagts i kista men inte alla, däremot är riktningen sydväst–nordöst allmän. I de gravar som hade så pass väl bevarade skelettresten att kropparnas orientering kunde konstateras (sex av gravarna) låg de döda med huvudena i nordöst eller öster.

Vid den här gården fanns bara ett gravfält. Det etablerades i äldre vikingatid och fortsatte att användas till yngsta vikingatid. Brandgravarna var betydligt enklare utrustade än jordbegravningarna, vilket antyder att gårdens status har förändrats under loppet av vikingatiden. Jämfört med Hjulstagravfältet

huvudet i väster. I graven fanns en torshammarring, bryne och två keramikkräml. Intressant nog överlagrades graven av en brandgrav, sannolikt en kvinna som fått med sig med minst sex djur, bl.a. häst. Pärlor, nålhus av brons, kam och ett torshammring m.m. daterar graven till 900-talet. Se Andersson & Hedlund 1994; även Andersson 2005, s. 77.

102A har de som jordades på Hästagravfältet bevarat äldre traditioner och ritualer i högre utsträckning. Det lutar åt att detta beror på att Hästaborna började jorda sina döda tidigare än Hjulstaborna, men på grund av dateringsproblematiken är det svårt att slå fast att detta är orsaken. En sådan förklaring innebär ett visst mått av evolutionistiskt tänkande med ett jämnt framåtskridande kristnande, som inte behöver ha varit fallet. Ett mer eller mindre "normkristet" agerande kan lika gärna ha haft sociala orsaker. Den här gårdens invånare har begravt sina döda på ett och samma gravfält under en längre period. Betyder detta, tillsammans med de kvardröjande traditionerna, att det handlar om samma grupp människor, kanske samma familj? Innebär det ett mer stabilt ägande? Och i så fall, implicerar det att så *inte* var fallet i Hjulsta?

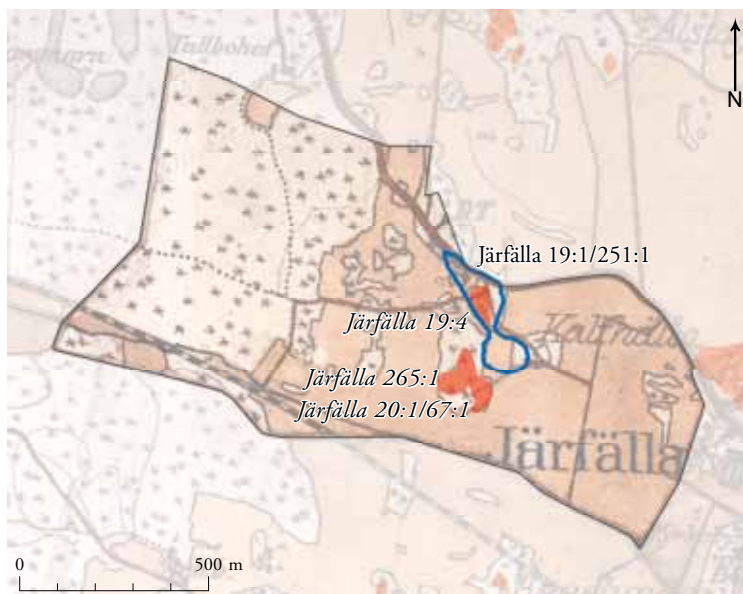
Kalvshälla

En dryg kilometer nordväst om Hjulsta, ett par gårdar bort på samma sida utmed Spångaån, låg Kalvshälla (figur 43). Här har två gravfält och även bebyggelsen undersökts.⁹² Det ena gravfältet (Järfälla 20 och 67, kallat Dragonbacken) har använts under både äldre och yngre järnålder. Under den senare perioden har drygt trettio gravar anlagts på gravfältet, dels under vendeltiden, dels på 900-talet. Däremot saknades 800-talsgravar på gravfältet.⁹³ Det påminner om situationen i Hjulsta, fast luckan i gravläggningsssekvensen där infaller under 700-talet. Det andra gravfältet (Järfälla 19:1) har tillkommit i sent 900-tal och fungerat genom 1000-talet.

På det största och äldsta gravfältet har nio gravar säkert daterats till vikingatid, och av dem kan sex dateras närmare till 900-talet. Övriga tillhör antagligen också 900-talet, eftersom

⁹² Bratt 2001, 2003.

⁹³ Det verkar inte handla om brister hos källmaterialet som t.ex. att gravar skulle ha odlats bort (Bratt 2001, s. 24).

Figur 43. Karta över Kalvshälla i Järfälla. Skala 1:20 000.

gravarna ligger samlat och gravfältet uppvisar en tydlig horisontell stratigrafi. Samtliga anläggningar innehöll brandlager och hälften en benurna, flertalet med torshammarringar överst i urnan. Begravningsritualerna har därmed på en generell nivå varit desamma som i Hjulsta och Hästa och på flertalet undersökta gravfält i Attundaland. Fynden i gravarna skvallrar dock om vissa skillnader platserna emellan. I Kalvshälla påträffades, liksom i Hästa, bland annat ovala spännbucklor och likarmade spännen i 900-talsgravarna. Dräktspännen av detta slag fanns inte på något gravfält i Hjulsta. En annan skillnad är att Kalvshällas gravar, liksom gravarna i Hästa, saknar de tydliga statusindikatorer som fanns i Hjulsta, som glas, silver, pärlor av halvädalsten eller rovfåglar.

En fråga som aktualiseras är om förekomsten av dräktspännen säger något om vilka som levde på de olika gårdarna eller

vilka nätverk de ingick i? Kronologin ställer till problem när man ska diskutera förekomst eller avsaknad av dräktspännen. Det finns inga gravar daterade till 800-talet i Kalvshälla, och det är möjligt att de sena gravarna i Hjulsta har tillkommit efter att ett nytt dräktskick har anammats. En tanke som kan prövas är emellertid att avsaknaden av dessa spänntyper i Hjulsta har att göra med gårdens ställning under 800- och 900-talen.

Ovala spännbucklor har utanför Birka främst hittats i bygderna utmed de viktiga vattenvägarna mellan Björkö och norra Uppland, Dalarna samt Gästrikland.⁹⁴ Spännena verkar finnas bland människor som fungerat som mellanhänder mellan de råvaruproducerande områdena (järn, skinn etc.) och mottagarna i Birka.⁹⁵ Det intressanta med denna iakttagelse är att dräkten med ovala spännbucklor bars av kvinnor som antagligen definierade sig snävare än att de var allmänt "välbärgade". Det är t.ex. möjligt att de ovala spännbucklorna signalerade att man ingick i en grupp i samhället som hade särskilt nära kontakter med Birka och som deltog i vad som försiggick där. Det var i Birka den stora spänneproduktionen ägde rum, och det var när Birka övergavs som dräkten ändrade karaktär.⁹⁶ Om spännena signalerade en viss grupptillhörighet på detta sätt kan avsaknaden av dessa spännen i Hjulsta kanske tolkas som att Hjulstabornas kontakter med Birka försvagades under en period. Den skulle i så fall delvis sammanfalla med att man sökte allianser på annat håll (Baltikum?).

Men vi får vara öppna för att betydelsen av spännena kan ha varierat en del mellan norra och södra Uppland, och att den eventuella grupptillhörighet som spännena signalerade kan vara en annan. Kanske har den haft att göra med vilken rättslig status man hade, om man var fri (ägde odal) eller stod i bero-

⁹⁴ Jansson 1985, fig. 118.

⁹⁵ Bäck 1997.

⁹⁶ Jansson 1985, s. 185.

endeställning till någon?⁹⁷ Både i Kalvshälla och i Hästa finns indikationer på att gravfälten under en längre tid har anlagts av en och samma grupp människor, medan detta inte verkar vara fallet i Hjulsta⁹⁸. Vi kan använda Rigsthula som inspiration, i diktens beskrivning av bondehustrun Amma. De ”dvergar” som Amma bär på axlarna brukar tolkas som dräktspännen och även mer precist som spännbucklor⁹⁹ och det är notabelt att det är den fria husfrun som bär dem. Utan tvekan används spännena i dikten som en social signal:

*...sveigr var á höfði,
smokkr var á bringu,
dúkr var á halsi,
dvergar á öxlum.
Afi ok Amma
áttu hús.¹⁰⁰*

I Erik Brates översättning:

*Klädsel var på huvudet,
krås på bröstet,
duk var på halsen,
”dvärgar” på axlarna.
Ave och Amma
ägde huset.*

⁹⁷ Här avses att spännena, som inte är särskilt vanliga utanför Björkö, säger något om gårdens/hushållets/familjens status, snarare än den enskilda kvinnan.

⁹⁸ Även på ”familjegravfälten” vid Söderby på Lovö förekommer ovala spännbucklor och likarmade spännen, se Petré 2011, s. 297f.

⁹⁹ Blindheim 1945; jfr Herschend 2005 som gör en social tolkning av spännena i dikten som även har betydelse för tidfästningen av poemet.

¹⁰⁰ Heimskringla.

Sent 900-tal och kristna gravar i Kalvshälla

Någon gång under 900-talets senare hälft övergavs Dragonbacken som gravplats och ett nytt gravfält (Järfälla 19:1) påbörjades. De första gravarna var, liksom i Hjulsta, brandgravar men snart övergick man till att jorda de döda. Liksom i Hjulsta har gravfältet placerats på en äldre boplats, men det finns även spår av två–tre förstörda brandgravar från sen vendeltid och vikingatid. En stark lokaliserande faktor har varit en stensättning från bronsåldern. Den har använts för upprepade gravläggningar järnåldern igenom, och mycket talar för att den byggdes ut i samband med att det nya gravfältet anlades. Då placerades också en treudd med en man och en kvinna i anläggningen. Peter Bratt föreslår att monumentaliseringen av gravan och treudden med gravarna (mannen har sannolikt varit krigare med bågskytte som specialitet) varit ett sätt för en nyetablerad släkt på Kalvshälla att manifesteras sin äganderätt till bosättningen.¹⁰¹ Ett argument för att det handlat om ett övertagande kan vara den horisontella stratigrafin på Dragonbacken som tyder på att det är en och samma släkt som gravlagt sina döda där under lång tid.¹⁰² Man kan lägga till att äldre gravar förstörs när det nya gravfältet tas i bruk. Gällde inte samma omsorg om de äldre gravarna när en ny släkt tillträdde gården?

De här gravarna uppvisar inte den status som finns i de sena brandgravarna på Hjulstagravfältet. Fynden är förhållandevis enkla, pärlorna är få och av glas och det saknas importföremål. I en av de största och äldsta gravarna fanns dock ett lerkärl med dekor samt en kam med atypisk utformning som har nära motsvarigheter i Birka. I denna grav fanns också en stor mängd djur, däribland häst och nöt. Ytterligare en grav innehöll

¹⁰¹ Bratt 2003, s. 44ff.

¹⁰² Bratt 2001, s. 52. Att gravfält byggts ut i bestämda riktningar har även av Bo Petré använts som argument för att det rört sig om familjegravfält, t.ex. Petré 2011, s. 344. Jfr kontinuiteten på Hästagravfältet Spånga 104.

häst samt, liksom i den förra graven, även svin, får, tupp, fisk, hund och katt. Djurrikedomen i de sena Kalvshällagravarna skiljer sig från gravarna på Dragonbacken, som inte innehöll lika många djur eller artvarianter. Artrikedomen är också påtagligt annorlunda förhållandena i Hjulsta. En skillnad gentemot Dragonbacken, men i likhet med Hjulsta, är att det på det nya gravfältet inte förekommer dräktspännen. Det kan bero på att förändringen i dräktskicket hade slagit igenom nu, men vi bör också öppna för möjligheten att gårdens/gårdsinvånarnas status har förändrats.

När de båda gårdarnas befolkningar började jorda sina döda gjorde de på samma sätt. Både runda och rektangulära stensättningar byggdes, men i Kalvshälla fanns också flatmarksgravar. Det förekom kistor, nedgrävningar utan kistor, samt att de döda lades på marken utan nedgrävning. De döda kunde också placeras i varierande riktningar. Möjligen fanns en tendens till ett mera normkristet gravskick i Kalvshällagravfältets södra del, där de döda oftare låg i flacka stensättningar och med huvudena i väster. Några sådana korologiska skillnader kan inte ses i Hjulsta. Det vanligaste föremålet i gravarna, på båda gårdarna, var en kniv. Tre av Kalvshällagravarna innehöll silvermynt, alla var mycket slitna tyska präglingar med tpq 991–1038. I en barngrav fanns ett lerkärl, i en annan en järnhank till ett träkärl. Precis som i Hjulsta fanns det en grav som var mer välutrustad. Troligen var det även i denna grav begravningsdräkten som var rikare utstyrd med ett ringspänne av brons, beslag av silver med filigran och granulering, bronssölja, en glas- och en karneolpärla. I graven låg också eldstål och kniv. Graven kan antagligen dateras till första hälften av 1000-talet.

Mycket speciellt för Kalvshälla var den stora mängden amuletter av järn som hade deponerats i gravarnas fyllningar och kantkedjor. Enligt Peter Bratt har amuletterna spritts i gravarna under en kortare period under andra hälften av 1000-talet, och

han anför två möjliga förklaringar. Antingen har kalvshällaborna sökt stöd hos sina förfäder i en orolig tid genom att deponera amuletter och andra järnföremål både i äldre och nyare gravar. Eller så kan det handla om ett sätt att fästa de döda vid gravarna. I en av gravarna har den döde, förmodligen en tid efter begravningen, halshuggits och huvudet flyttats. Kanske betraktades den döde som en gengångare? Den oro detta bör ha skapat kan ha lett till att amuletterna spritts på gravfältet.¹⁰³ Det skulle sålunda handla om en slags krisritualer, som antagligen speglar en specifik händelse snarare än gårdens/familjens position och status.

Utblickar

Den här delen av artikeln kommer med nödvändighet bli tentativ och översiktlig. Tanken har varit att försöka komma längre med frågan om gravfältens relation till bebyggelsen. Vore det möjligt att hitta sociala variabler och principer som har åstadkommit det mönster som innebär att det vid vissa enheter har funnits flera gravfält som avlöst varandra i kronologiska sekvenser som i Hjulsta, eller där det bara funnits ett gravfält som i Hästa, medan det vid andra har funnits flera samtida gravfält?

Den hittills vanliga tolkningen av fenomenet är att gravfältsmönstret visar ifall en enhet varit en ensamgård eller en by.¹⁰⁴ Med enhet avses då vanligen Ambrosianis *bebyggelseenhet*, dvs. utgångspunkten har varit att de historiskt karterade ägo gränserna har varit giltiga för yngre järnåldern.¹⁰⁵ Ägo gränsernas relevans för den studerade perioden är också hyfsat välbelagda, inte minst genom att vikingatida företeelser har kunnat relateras till

¹⁰³ Bratt 2003, s. 37.

¹⁰⁴ Hyenstrand 1974, s. 32.

¹⁰⁵ Ambrosiani 1964, s. 91, 190; jfr Biuw 1992, s. 14f.

dem, såsom runstenar.¹⁰⁶ Hur gårds- och gravfältslandskapet varit organiserat *inom* dessa gränser är mindre känt. Huvudpoängen i Anita Biuws avhandling var att det i Norra Spånga med omnejd funnits flera enheter med en bebyggelsestruktur som inte motsvarar ensamgårdens. Det finns helt enkelt för många samtida gravfält inom ägo- och bruksgrensarna. Både Hjulsta, Ärvinge, Rinkeby och kanske Tensta anförs som exempel på möjliga byar, oavsett om de haft en gemensam gårdsplats eller en mera spridd struktur med gårdar i någon form av funktionell samverkan.¹⁰⁷

En annan, eller snarare kompletterande, möjlighet är att platskontinuitet eller omlokaliseringar av gravfält reflekterar gårdens/byns funktion, status, storlek, stabilitet eller ägo-/brukarförhållanden. För att komma vidare med dessa frågor är det väsentligt att komma ner på gårdsnivå med kvalitativt inriktade analyser. Tyvärr finns det en hel del svårigheter med detta, som inte varit möjligt att lösa inom ramen för denna artikel. Uppdragsarkeologin har de senaste tjugo åren främst berört mindre gravfält eller delar av gravfält. Eftersom totalundersökningar av större gravfält har undvikits är det svårt att få grepp om gravplatsernas storlek och användningsperioder. Beträffande äldre undersökningar så saknas ordentliga bearbetningar av fyndmaterialet.¹⁰⁸ De sammanställningar som finns tillåter inte en noggrannare kartläggning av de undersökta gravfältens tillväxt och förändring över tid. När vi studerade Hjulsta-gravfälten närmare visade det sig att gravarnas datering både kunde preciseras och ibland helt omprövas. Det är mycket sannolikt att detta också skulle inträffa om andra gravfältsmaterial granska-

¹⁰⁶ T.ex. Zachrisson 1998, s. 167.

¹⁰⁷ Biuw 1992, s. 258ff; jfr också Petré 2011, s. 389, om Söderby på Lovö, Uppland.

¹⁰⁸ Dateringsproblematiken uppmärksammas också av Hällans, 2013, s. 109.

des närmare. Det är också så få bebyggelse lämningar som har undersökts, att frågan om omstrukturerad bebyggelse och nya gravfält inte kan besvaras. Ytterligare en komplicerande faktor är att många enheter i regionen exploaterades tidigt, utan vare sig inventeringar eller arkeologiska undersökningar, varför fornlämningsbilden är ofullständigt känd. Några iakttagelser ska dock redovisas.¹⁰⁹

Gårdar med *ett* vikingatida gravfält

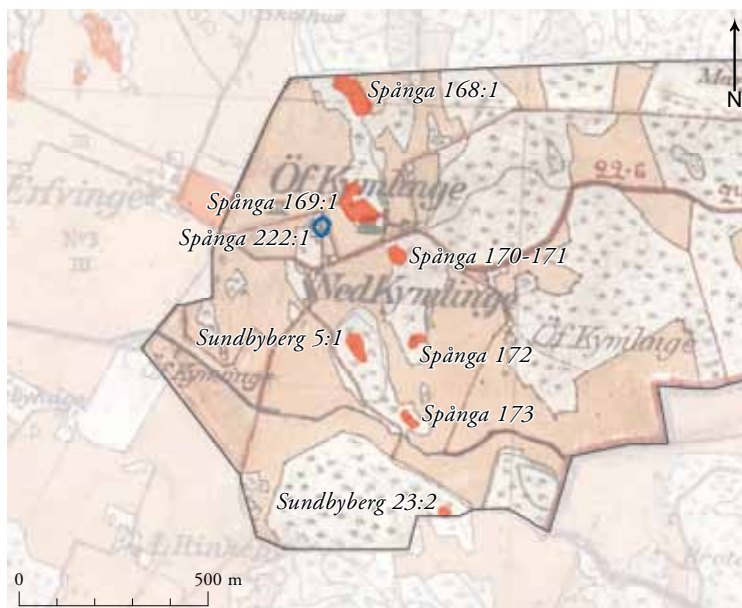
Det har funnits gårdar som bara har haft ett vikingatida gravfält. Kymlinge är ett exempel (figur 44). Här fanns två gravfält (Spånga 168 och 169) under folkvandringstid–vendeltid. Det ena övergavs medan det andra (169) fortsatte att användas ända fram till sen vikingatid. Vid en förundersökning av den intilliggande bytomten (Spånga 222) har kulturlager ¹⁴C-daterats till vikingatid–tidig medeltid.¹¹⁰ (Inom Kymlinges historiska ägofigur finns ytterligare två, inte undersökta gravfält, Spånga 170 och 172. De ligger emellertid på sådant avstånd att de förmodligen hör till en annan gård.)

Ett annat exempel är ovan relaterade Hästa. Även här kan två gårdslägen rekonstrueras inom enhetens historiska gränser. Dels finns Hästa bytomt med intilliggande Spånga 88, dels finns husgrundsplatåerna Spånga 248 med det näraliggande gravfältet 104. Antagligen representerar det senare gravfältet en vikingatida nyetablering, som möjligen använde platsen för en folkvandringstida gård för sina gravar.¹¹¹

¹⁰⁹ De enheter som omtalas här, ett tiotal gårdar, är de enda inom Spånga och Järfälla socknar som har ett någorlunda användbart källmaterial för denna jämförelse. Vid övriga enheter är bilden alltför splittrad med många delundersökningar eller, oftast, inga undersökningar alls.

¹¹⁰ Beronius Jörpeland 2006, s. 24

¹¹¹ Ett mindre gravfält av äldre järnålderskaraktär (Stockholm 250) finns strax söder om Spånga 104.

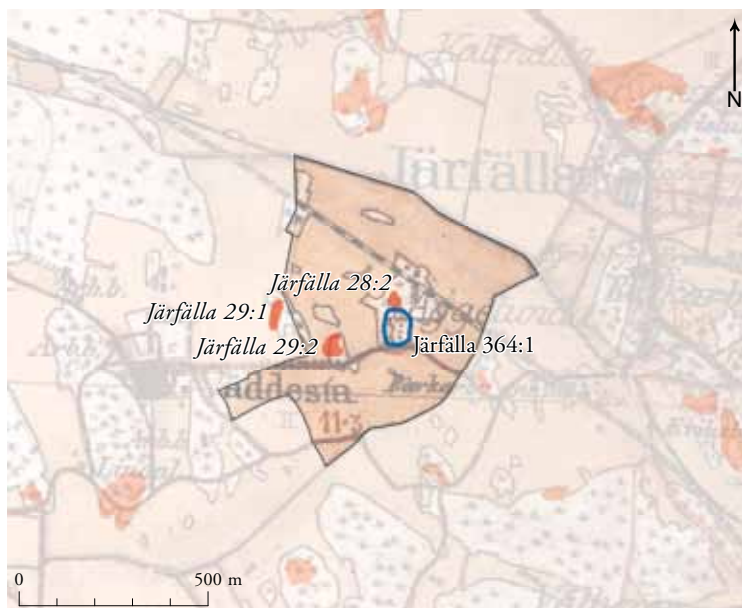

Figur 44. Karta över Kymlinge. Skala 1:20 000.

Även den eventuella gård som funnits sydöst om Hjulsta, ”gård 106” kan räknas hit. Här fanns två gravfält. Det ena har växt till under folkvandringstid–äldre vendeltid (Spånga 106A), det andra (Spånga 106B) under 800- och 900-talen.

I Äggelunda i Järfälla (figur 45) finns, som på flera andra platser, två gravfält under folkvandringstid–vendeltid (Järfälla 28:2 och 29:1), varav det ena förefaller sträcka sig fram emot mitten av 700-talet.¹¹² De ersätts av ett nytt gravfält under vikingatid (Järfälla 29:2–3). Om detta existerar under hela vikingatiden eller en kortare period kan bara avgöras genom närmare studier av gravfynden. Det relativt låga gravantalet och förekomsten av jordbegravningar på gravfältet antyder att gravfältet anläggs och nyttjas i yngre vikingatid, vilket skulle innebära en lucka under äldre vikingatid lik den på granngården Kalvshälla. En

¹¹² Muntl. medd. Linda Lindwall & Johan Runer, Arkeologikonsult.

Figur 45. Karta över Äggelunda i Järfälla. Skala 1:20 000.

ensamliggande stensättning med brandlager (29:3) innehöll en torshammarring och på gravfältet (29:2) fanns ytterligare tre brandgravar, men de övriga verkar ha varit jordbegravningar.¹¹³ En av dessa har genom ett Ethelredmynt kunnat tidfästas till som äldst 900-talets slut.

Kvalitativa studier av gravfälten skulle säkert kunna ge en bild av om dessa gårdar har haft gemensamma nämnare. Här kan bara spridda iakttagelser presenteras. Under vikingatiden utmärker sig gravarna i Kymlinge inte nämnvärt. Gravfältet är dock speciellt på annat vis, genom att ett mycket stort antal smidda järnföremål varit utspridda över gravfältet; amuletter, eldstål, torshammare, miniatyrskäror etc. När detta har skett är oklart, om det finns en tidsmässig parallell till Kalvshälla eller om dessa amuletter representerar något annat. Hästa förefaller

¹¹³ Jfr Sjösvärd 1987, s. 10.

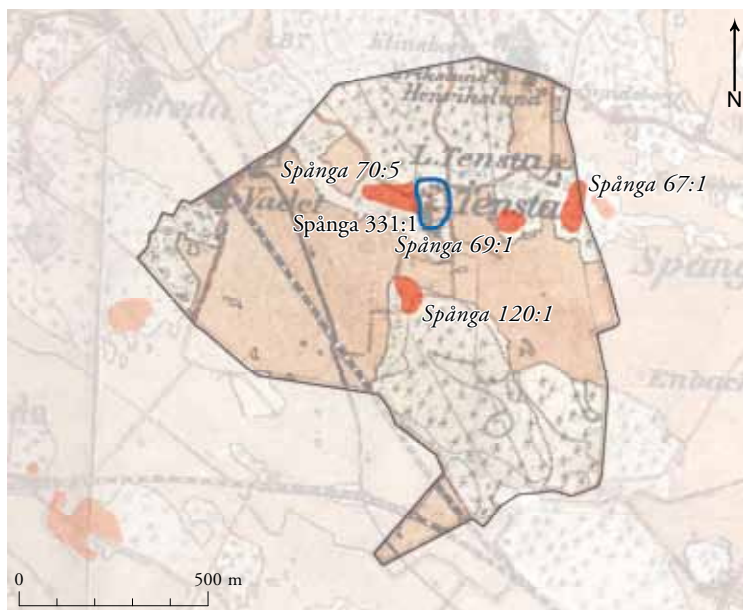
ha befunnit sig något högre upp i den sociala hierarkin. Åtminstone tidvis, eftersom enkla brandgravar verkar avlösas av betydligt generösare utrustade jordbegravningar. Förändringen tycks ske under 900-talet. Detta sagt med reservation för att dateringsunderlaget brister. Det kan inte utan bättre dateringar uteslutas att skillnaderna mellan gravarna varit social snarare än kronologisk – sannolikt handlar det om både och. Det vikingatida Hjulstagravfältet 106B utgörs av brandgravar av enkel karaktär. Likheter finns med brandgravarna i Hästa, men på 106B saknas yngre gravar (jordbegravningar).

Flera vikingatida gravfält i kronologisk följd

I Kalvshälla finns ett äldre gravfält som används fram till och med vendeltid och under 900-talet, samt ett yngre som avlöser det förra i sent 900-tal. Inga gravar har daterats till 800-talet varför ett märkligt glapp i sekvensen finns här.

Söder om Hjulsta och på samma sida om Spångaån ligger Tensta (figur 46). Enligt Anita Biuw bildade Tenstas undersökta gravfält en kronologisk följd,¹¹⁴ men det är inte helt glasklart vilken tidsställning gravfälten har haft utifrån de uppgifter som publicerats. Gravfältet Spånga 67 var i huvudsak folkvandringstida–vendeltida, men det verkar som om den äldre vikingatiden finns representerad här åtminstone med några gravar, liksom på de andra två gravfälten. Bara ett av gravfälten, Spånga 70:1–5 (a och b), vilket låg omedelbart intill Tensta bytomt, användes under större delen av vikingatiden och fram till sent 1000-tal/tidigt 1100-tal. Både brandgravar och jordbegravningar fanns på gravfältet. Tensta skulle därmed kunna föras till den förra gruppen med ett vikingatida gravfält. Tyvärr finns inga närmare dateringar att tillgå så det framgår inte när gravfältet togs i bruk. En noggrannare fyndbearbetning vore här av stort intresse: när anlades de första gravarna egentligen? Vilken karaktär hade gra-

¹¹⁴ Biuw 1992, s. 273.

Figur 46. Karta över Tensta. Skala 1:20 000.

varna? En intressant likhet med Hjulsta verkar vara ett avbrott i gravläggandet i Tensta under yngre vendeltid.¹¹⁵ Möjligen kan vendeltida gravar finnas längre söderut inom Tensta-enheten på Spånga 120, som inte är undersökt.

Flera *samtida* gravfält

I Ärvinge (figur 47) är bilden en annan med flera samtida gravfält. Det är möjligt att bilden skulle nyanseras med snävare dateringar av gravarna, men huvudsakligen är den sannolikt korrekt. Gravfälten Spånga 156, 157 (a och b), 221 och 158-160-162 existerar alla under större delen av vikingatiden. Spånga 156 och 158-160-162 växer fortfarande till under 1000-talet, vilket dock inte verkar gälla 157.¹¹⁶ Däremot tillkommer ett nytt

¹¹⁵ Biuw 1992, s. 273.

¹¹⁶ Bratt 2008, s. 101 och Hållans 2013, s. 161 med ref. till Bratt menar

gravfält i sen vikingatid, Spånga 218. Det är mycket sannolikt att gravfältet 158-160-162 egentligen tillhör en annan enhet: Granby väster om Ärvinge.¹¹⁷ Gravfältet anläggs i folkvandringstid och fortsätter brukas in i sen vikingatid. Granby skulle i så fall sälla sig till gårdarna med ett enda vikingatida gravfält med lång kontinuitet, dvs. Kymlinge (Spånga 169) och Hästa (Spånga 104), den sydliga gården inom Hjulstas ägor (Spånga 106b)¹¹⁸, samt eventuellt Tensta.

De två gravfälten på ömse sidor om Ärvinge bytomt speglar antagligen att det funnits två gårdar, eller hushåll, i Ärvinge under 800- och 900-talen. De kan i så fall kanske ha rötter i äldre tid, då boplatser från äldre järnålder fanns under de vikingatida gravarna på både gravfält 156 och 157.¹¹⁹ Gravfältet Spånga 221 kan eventuellt representera ytterligare ett gårdsläge. Spånga 218 låg avsidet, på gränsen mot Kymlinge och ganska långt från Ärvinge bytomt. Det var ett gravfält med enbart jordbegravningar, med enhetligt utformade gravar som förmodligen användes under en kort tid i slutet av 1000-talet. I sin karaktär är det likt gravfältet Spånga 19 vid Grimsta, som också bestod av endast jordbegravningar. Vid Grimsta finns inga äldre gravfält och Biuw tolkar Grimsta som en senvikingatida förtätning inom Vällingby-Hässelbyområdet.¹²⁰ Det är inte omöjligt att Spånga 218 representerar något liknande.

Söder om Ärvinge och på andra sidan Igelbäckens dalgång låg Rinkeby (figur 48). Liksom vid flera av de ovan nämnda gårdarna fanns här två gravfält under folkvandringstid-äldre

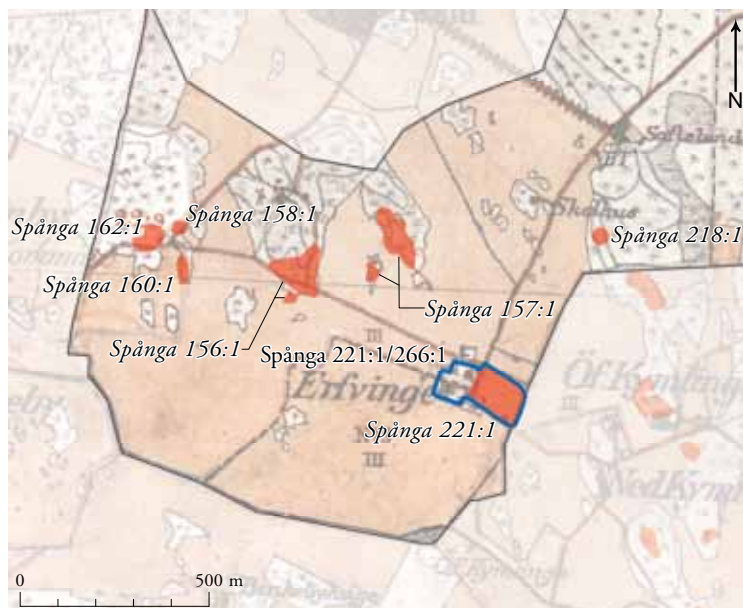
att ett par gravar kan dateras till "900-1000-tal", det framgår dock inte på vilka grunder.

¹¹⁷ Biuw 1992, s. 265.

¹¹⁸ Det här gravfältet upphör dock tidigare och fortsätter inte in i kristen tid, vilket ger ett mer instabilt intryck.

¹¹⁹ Biuw 1992, s. 267f.

¹²⁰ Op.cit, s. 306.

Figur 47. Karta över Årvinge. Skala 1:20 000.

vendeltid (Spånga 175 och 176). De hörde sannolikt till en gård, som under vendeltiden överlagrades av ett nytt gravfält, Spånga 178.¹²¹ En av gravhögarna på detta gravfält var uppförd över en rikt utrustad vendeltida vapengrav, tolkad som en ringergrav.¹²² Det tycks sedan ske en förändring i Rinkeby när gravar, efter ett uppehåll på ett par-tre hundra år, åter börjar läggas på de äldre gravfälten. När detta påbörjas och hur länge gravfälten används är oklart utan närmare data. Båda gravfälten omfattar både brandgravar och jordbegravningar. En av de tre jordbegravningarna på Spånga 176 var en vapengrav, som förmodligen kan dateras till andra hälften av 900-talet. Spånga 175 har också omfattat 900-talet och sannolikt även 1000-talet.

¹²¹ Op.cit, s. 269.

¹²² Sjösvärd 1989.

Som Biuw påpekar räcker gravantalet knappast till för att det i Rinkeby skulle handla om två gårdar.¹²³ Förklaringen till att det finns två vikingatida gravfält bör sökas någon annanstans, kanske i en speciell befolkningsstruktur i Rinkeby?¹²⁴ För att komma vidare skulle det vara nödvändigt att studera gravfälten kvalitativt.

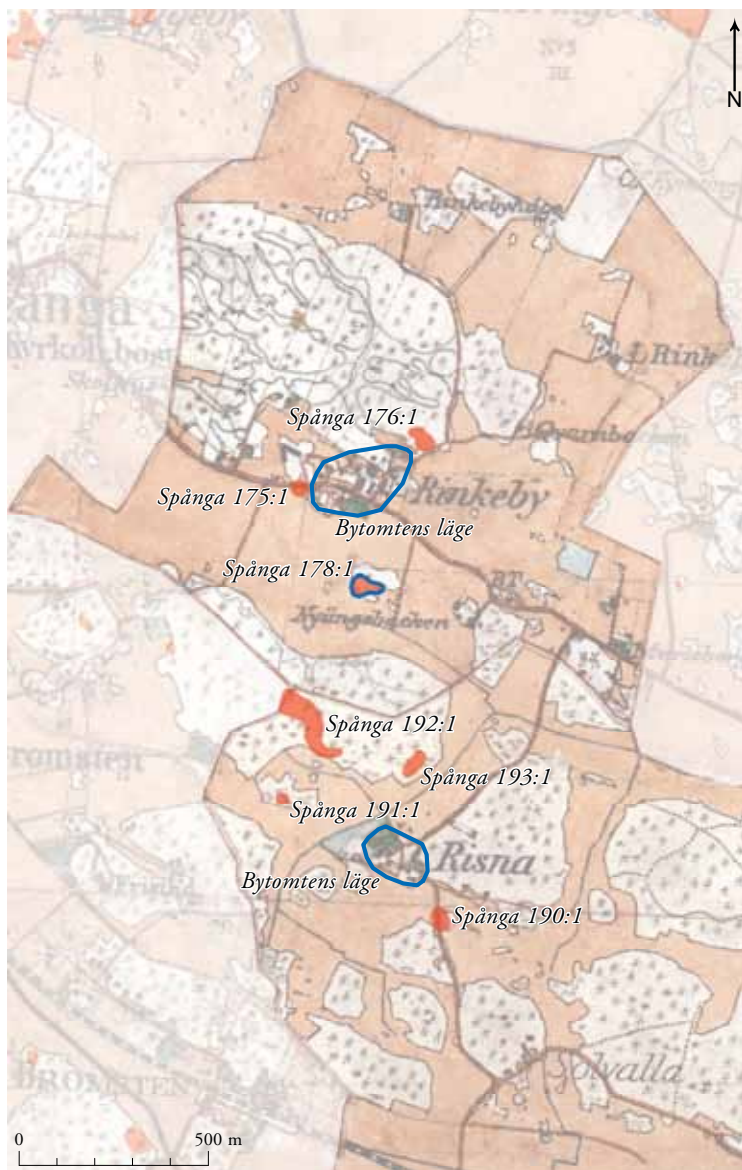
Rissne söder om Rinkeby är inte lika välundersökt. Omedelbart invid bytomten har ett fåtal gravar undersökts (Spånga 190), däribland den speciella storhög som redogjorts för ovan. Högen har uppförts samtidigt som jordbegravningar sker på det förmodligen renodlat tidigkristna gravfältet Spånga 193, som också låg inom Rissnes ägor, men på andra sidan det vat-tendrag som rann väster om bytomten. På samma sida finns också Spånga 191 och 192, som inte har undersökts. Spånga 192 med fem högar och tjugo runda stensättningar påminner om Rinkebygravfältet 178 och skulle kunna vara anlagt under vendel- och vikingatid. Vilka gravfält som ska räknas till respektive gård är inte självklart.

Hur unikt eller vanligt var Hjulsta?

Att det som i Hjulsta under loppet av vikingatiden sker gravfältsförflyttningar förefaller utifrån den här genomgången ganska ovanligt. Vi kan se det i Kalvshälla i sent 900-tal och möjligen också i Äggelunda vid samma tidpunkt. I Tensta uppvisar gravfälten en kronologisk kedja enligt Biuw, och vi kan åtminstone se att gravläggningarna verkar koncentreras till en (ny) plats efter äldre vikingatid, men dateringsunderlaget är

¹²³ Biuw 1992, s. 270.

¹²⁴ På Lovö har flera samtida gravfält inom Söderby-enheten tolkats som att varje gravfält motsvarat en familjs gravplats och att dessa ingått i någon form av bybildning. Även här finns dock indikationer på en speciell social struktur då ett gravfält har en påtaglig övervikt av mansgravar och många vapengravar, se Petré 2011, s. 344f, 388f.

Figur 48. Karta över Rinkeby och Rissne. Skala 1:20 000.

knackigt. I Ärvinge tillkommer det kristna gravfältet Spånga 218 i sen vikingatid, men både det geografiska avståndet till de övriga gravfälten och gravfältets karaktär gör det vanskligt att tolka detta som en likadan flytt av gravläggningarna som ägde rum i Hjulsta. Vid de gårdar där gravfält har övergetts och nya gravfält har tillkommit under loppet av vikingatiden finns det en tendens till att vissa tider är mer ”uppbrottsbenägna”: omkring år 800, i sent 900-tal och möjligen också under senare delen av 1000-talet. I de sistnämnda fallen handlar det antagligen om förändringar med religiösa förtecken, när rent kristna gravfält inrättas.

Vid ett antal gårdar: Kymlinge, Hästa, ”gård 106” och kanske Tensta som nämnts, Granby samt troligen Ärvinge och Rinkeby verkar gravfälten vara mer stabila under vikingatiden, antingen det finns ett eller flera gravfält som används kontinuerligt. Det är dock troligt att närmare studier av gravfältens datering skulle kunna förändra den bilden. Möjligen skulle vi då se, att det på flera av gårdarna i området sker förändringar och uppbrott lika dem i Hjulsta. Som en påminnelse om hur sammansatt skeendet kan vara kan Valsta i Norrsunda socken nämnas. Vid Valsta fanns fyra vikingatida gravfält¹²⁵, som vid en närmare granskning avslöjar en komplex utveckling. Det största och kvalitativt bäst utrustade gravfältet låg omedelbart invid bytomten. Det användes kontinuerligt från äldsta till yngsta vikingatid. Detta stora gravfält har emellertid kompletterats av andra gravfält, och dessa har istället avlöst varandra över tid. Ett användes under 800-talet, ett under 900-talet, och ett under sent 1000-tal/tidigt 1100-tal. Här finns uppenbarligen både kontinuitet och förändring. Slutsatsen blir att det framstår som en angelägen uppgift för forskningen att återvända till

¹²⁵ Norrsunda 34, 57, 59 och 283. Två av dem har även nyttjats i äldre järnålder, vilket dock kan lämnas därhän i detta sammanhang. Se Andersson 1997a, 1997b, 2005; Hed Jakobsson & Lindblom 2012.

de ”vikingatida” gravfälten i Spånga-Järfälla och studera dem närmare, om det ska vara möjligt att fördjupa förståelsen av områdets gårdar, deras invånare och relationerna dem emellan.

4. DEJAN OCH BRYTEN TAR FORM

Om vi nu tar och sammanlänkar resultaten från ovanstående studier, vad får vi då för bild av Hjulsta? Vi kommer här att koncentrera oss kring en berättelse av flera möjliga, ett förslag.

Landskapet där Hjulsta ligger är karaktäristiskt för södra Uppland, med skogsklädda impediment som höjer sig över lermarkerna, farbara vattensystem i omedelbar närhet och god tillgång på strandängar. I början av 1000-talet har Hjulstaborna konsumerat mycket nötkött och vi föreställer oss att gården kan ha haft en inriktning mot boskapsskötsel. Förutsättningarna för gott bete fanns där. Redan i slutet av 800-talet kanske boskapen var en väsentlig ingrediens i Hjulstabornas tillvaro, indikerat av att man i ett manifest högbygge låtit den centrala graven innehålla en spädkalv. Såvida man inte enbart betraktar djuren i gravarna som symboler kan pilgrimsfalken i den rika kvinno-graven från slutet av 900-talet också tyda på att terrängen kring Hjulsta har varit öppen och betad. Pilgrimsfalkar jagar bäst i öppna landskap.

Nötköttskonsumtionen pekar mot en speciell matkultur i 1000-talets Hjulsta. I denna matkultur verkar också brödet ha ingått som en väsentlig del, och då har det handlat om ett bröd som har innehållit vete och råg. I kombination med att det stora huset på terrassen också rymde en bakugn pekar det mot att man har konsumerat jäst, bakat vetebröd. Det är otvivelaktigt ett tecken på hög rang. Vete är ett sädeslag som över stora områden och lång tid har förknippats med hög social status. Vi kan jämföra med eddadikten Rígsthula där olika brödsorter

får ge uttryck för skilda sociala positioner och det vita vetebrödet serveras hos den förnämsta familjen. I medeltidens England fanns det högst upp på brödens rangskala ett bröd av finaste vetemjöl, som benämndes *lord's bread*.¹²⁶ Med nötköttet och det pösiga vita brödet har Hjulstaborna vid den här tiden uttryckt och etablerat en hög status.

Vad som är ganska uppenbart är att både gravfälten och bebyggelsestrukturen visar på en rörlighet eller benägenhet till förändringar i Hjulsta. Före 900-talets slut ser vi detta tydligast på gravfälten, eftersom den samtida bebyggelsen var så dåligt bevarad. Gravarna visar på tidpunkter när nya förutsättningar gör sig gällande, som bland annat yttrar sig i att man byter gravplats, ändrar kontaktmönster, manifesterar något med ett högbygge. Man anar både en intern utveckling och en yttre påverkan som ställer hjulstaborna inför nya val. Vi tror inte att olikheterna främst beror på förändrade religiösa ritualer, vilket kunde vara en alternativ förklaring till de skillnader vi ser i gravarna. Många handlingar upprepas över tid; att placera torshammarringar i benurnorna har till exempel varit en stark tradition som skurit igenom andra förändringar. Och när man så småningom övergår till att på kristet vis jorda sina döda anförvanter så medför inte det att man byter gravplats, trots att det nya gravskicket på många andra plan uttrycker en genomgripande förändring. Olikheterna mellan gravfälten skulle snarare kunna tyda på att olika familjer bebor gården. Att de som bor och verkar på gården byts ut.

Omkring år 1000 verkar sådana nya förhållanden innebära en påtaglig statushöjning. På den gamla bebyggelsens plats uppförs en manifest terrass. Den gamla gården raseras och ingår rent faktiskt i terrassens jordmassor, vilket kan tolkas både som

¹²⁶ Campbell 1950, s. 46. I 1500-talets Sverige kunde man skilja på *herrebagerskor*, som bakade finare brödsorter med vetemjöl, och *spisbagerskor* som bakade enklare spisbröd på råg och korn (Pihl 2012, s. 63).

ett avståndstagande och ett återknytande. Terrassen skos med stora, väl synliga stenar, och ovanpå terrassen uppförs en bostad. Arkitekturen motsvarar de vikingatida ideal som åtminstone kan föras tillbaka till 800-talet, alltså i princip en enkelstuga med förstuga och stuga, men stugan är här rymligare än brukligt. Dessutom lägger man till ytterligare ett rum, som är större än stugan. Sammanlagt omfattar huset en yta på närmare 200 m². Vad man nu har åstadkommit är i princip en parstuga, med förstugan i mitten. I förstugan finns en rejäl bakugn, som är en förutsättning för att kunna baka jäst bröd, och i huset har det förvarats vete och annan brödsäd. Bakom huset fanns det avfallslager, som visar på en speciell matkultur i Hjulsta med ett stort inslag av nötkött.

I detta sammanhang blir den rikt utrustade kvinnograven med pilgrimsfalken mycket intressant. Häst, hund och falk visar på en kvinna som har ägnat sig åt aristokratisk jakt. Hon har varit fint utstyrd med silverhänge och halsband av halvädalstenar. Men framför allt vill vi lyfta fram att hon också varit utrustad med föremål knutna till mathushållning, tillagning och servering. Några saker är mycket exklusiva: dryckeskärl av glas och ett valbensbräde, som vi här väljer att tolka som ett serveringsfat.¹²⁷ Begravningen av den här kvinnan kan förstås som en iscensättning, eller ett skådespel, som har markerat och slagit fast att Hjulstaborna nu har skaffat sig eller erhållit en högre status. För som vi har sett åskådliggör även andra gravar att det har skett en påtaglig statushöjning i Hjulsta i slutet av 900-talet. Förändringen markeras i de enskilda gravarna men också genom att man ratar det äldre gravfältet och väljer en ny gravplats. Och detta sammanfaller alltså i tid med att den äldre bebyggelsen raseras och att man ovanpå den uppför en manifest terrass med ett nytt bostadshus.

¹²⁷ Vi anammar här den tolkning som presenterats av Eva Isaksen (2012).

Kanske har Hjulstaborna i slutet av 900-talet kommit att ingå i nya nätverk, eller så har det kommit en ny familj till gården. Måhända avspeglar detta en viss turbulens i regionen, som kan ha att göra med de förändringar som bland annat innebar att Birka övergavs och att den nya staden Sigtuna etablerades. Denna samhällspolitiska och ideologiska utveckling måste ha fått genklang i omlandet, strukturerat om gamla nätverk och förändrat olika gårdars funktioner och positioner. Att Hjulstaborna i början av 1000-talet har haft nära förbindelser med Sigtuna anar vi av det snabbt anammade kristna gravskicket, och av en ung gravlagd kvinna med västslaviska tinningringar. Kanske kom hon ursprungligen från det södra östersjöområdet, och hamnade i Hjulsta via Sigtuna?¹²⁸ Det visar i så fall också att Hjulstagården vid den här tiden ingick i nätverk och allianser – kanske via strategiska giftermål – på en hög social nivå.

Vad som händer senare under 1000-talet och under 1100-talet kan vi inte längre följa på gravfälten, eftersom man slutar att begrava sina döda vid gården. I bebyggelsen kan vi emellertid se att den höga levnadsstandarden med aristokratiska förtecken försvinner under 1200-talet. När vi möter Hjulsta i det skriftliga materialet från senmedeltiden är Hjulstagårdarna enkla arrendegårdar. Hur kan det ha det gått till?

Kan det vara så att variationerna som vi har sett på gravfältet, med hypotetiskt nya familjer som kommer till gården, en statushöjning kring år 1000 och sedan en statusförlust, beror på att Hjulsta inte har varit en självständig gård, bebodd av en fri bondesläkt med odal?

Vi vill presentera det som en hypotes. Vår ingång blir kvinnograven med pilgrimsfalken.

¹²⁸ Ett liknande fynd av en kvinna gravlagd med tinningringar har gjorts på det kända kristna gravfältet Stav i Färentuna, dvs. en grav på landsbygden med kopplingar till Sigtuna. Om slaviska inslag i Sigtuna se bl.a. Roslund 1990.

Utifrån valbensbrädet och dess möjliga funktion som brödfat, samt de andra hushållsutensilierna, skulle vi kunna tolka kvinnan i grav A48 som gårdens husfru. Men här vill vi lägga fram ett annat förslag, nämligen att hon har varit en *deja*. Då avser vi inte att hon endast har varit deja på Hjulstagården, och att det också har funnits en husfru, utan att hon som deja – en särskild funktion – har haft ansvar för Hjulstagården och för gårdens verksamhet i en större ekonomisk/social organisation.

Ordet *deja* (fvn. *deigja*) har i senare nordiska språk kommit att betyda mjölkerska, mjölkpiga. Ursprungligen betydde det emellertid *brödbakerska*. *Deigja* är förstås en avledning till ordet *deg*.¹²⁹ Och brödet har som vi sett spelat en viss roll i Hjulsta, antagligen både praktiskt och symboliskt.¹³⁰ Ordet *deja* har en direkt koppling till fornengelskans *hlaef-dige*, som kom att utvecklas till engelskans *lady*. Den språkliga utvecklingen avspeglar att bakningen var en sysselsättning med hög status. Även om själva arbetet med tiden flyttades över till andra kvinnor kvarstod titeln och ansvaret på härskarinnan över hushållet.¹³¹

Hlaf (jfr loaf, lev) ingår i flera anglosaxiska ord. Två är här särskilt intressanta: *lord*, utvecklat ur fornengelska *hláf-weard* med betydelsen brödväktare, och *hláf-brytta* med innebörden ”den som bryter och distribuerar brödet”.¹³² Stefan Brink menar att det senare ordet har en direkt parallell i det nordiska ordet *bryti*, bryte. I fornsvenskan förekommer ordet bryte med

¹²⁹ Brink 2012, s. 124.

¹³⁰ Till de redan nämnda uttrycken för det kan fogas att bröd också återfinns bland fynden i flera gravar. En grav var markerad med ett ornerat gravklot, vilket är ganska ovanligt, och gravklot har ofta uppfattats som en symbol för bröd. Dessutom har man vid något tillfälle, möjligen efter själva gravens tillkomsttid, placerat en vridkvarn på den stora högen på gravfält 285.

¹³¹ Bergström 2007, s. 189.

¹³² Brink 2005, s. 8; 2012, s. 145.

betydelser som förvaltare (av annans egendom), gårdsfogde, särskilt den ”som mot viss andel av avkastningen förestår och brukar annans gård”.¹³³ Brytens feminina motsvarighet har varit dejan.¹³⁴

Tidigare tolkningar, bl.a. baserade på medeltida lagskrifter, har varit att bryten och dejan har haft trälstatus. Det skulle ju rimma illa med vår hypotes att högstatuskvinnan i A48 varit en deja. Men den vikingatida bryten kunde uppenbarligen också ha en hög social position.¹³⁵ Detta framgår tydligt av runinskriften vid Hovgården på Adelsö: ”*Tyd du runorna! Rätt lät rista dem Tolir, bryte i Roden, åt konungen. Tolir och Gylla lät rista (dessa runor), båda makarna efter sig till en minnesvård ... Häkon bjöd rista*”.¹³⁶ Om bryten kunde ha denna status, så kunde antagligen dejan också ha det, på samma sätt som (begrepps) paret lord–lady.

Det var säkerligen av stor betydelse, men vad vi vet inte särskilt uppmärksammat, att inskriften vid Hovgården tydligt deklarerar att *båda* makarna stod bakom stenen. Förmodligen gjorde de det på lika villkor. Det finns ytterligare två kända runstenar resta av brytar. Båda är danska. På en sten från Randbøl på Jylland, daterad till andra hälften av 900-talet, finns inskriften: ”*Tue bryte reste denna sten efter brytens hustru. Dessa stavar för Torgunn vill leva mycket länge*”.¹³⁷ Enligt Danska runinskrif-

¹³³ Op.cit, s. 140 m. ref.

¹³⁴ Op.cit, s. 124.

¹³⁵ Op.cit, s. 151, 163.

¹³⁶ U11 (Wessén & Jansson 1940). Inskriften visar att det inte går att sätta likhetstecken mellan en runstensresare och en fri och/eller självägande person.

¹³⁷ DR 40. ”*Tofi Bryti resþi sten þænsi æft lika brytia. Per stafar munu Þorgunni miok lengi lifa*”. Stenen lär vara den enda danska runsten som står på ursprunglig plats. När den hittades på 1870-talet påträffades också ett skelett under stenen, dvs. en grav. Skelettet undersöktes och bedömdes vara en kvinna i 30-årsåldern.

ter är den beteckning (översatt med hustru) som ristaren använde för Torgunn, *liki*, ett maskulint ord som dock kunde användas om båda könen. Att namnet på Torgunn nämns senare i texten tolkas som ett stilistiskt, poetiskt val.¹³⁸ Både ordvalet och ordningen kan vi emellertid också tolka som att det som faktiskt framhålls i inskriften är Torgunns funktion och status. Hon var inte endast brytens hustru, utan hon delade hans ansvar för gårdsdriften och hans sociala position.¹³⁹

Men om vi nu har identifierat vår deja i A48, var har vi då bryten? Tre möjliga förklaringar ska framkastas här, utan att någon egentligen kan beläggas. Den första är att det på Hjulstagården framför allt *var* kvinnorna som spelade huvudrollen och hade det största inflytandet. Flera rikt utrustade kvinnogruvar kan tala för det, liksom en väl synliggjord kvinnlig sfär med bakugnen i terrasshuset. Den andra är att kvinnor och män fick olika slags gravar och att vi inte ser männen lika tydligt på grund av det. Det kan ju vara så, att den man som kvinnan i A48 delade gårdsansvaret med, fick en kristen begravning. Eller att han begravdes någon annanstans – det fanns ju en märklig hög på gravfältet som saknade begravning. Den tredje förklaringen är att bryten – om vi för ögonblicket accepterar att han fanns – bara syns indirekt. Det är ett utforskat område, och tämligen oåtkomligt, vem eller vilka som egentligen registrerade begravningarna och utformade gravar och gravfält. Vi

¹³⁸ Danske runeinskrifter.

¹³⁹ Denna delade status, där kvinnan rentav kan ha varit förutsättningen för mannens position, kan anas även i andra sammanhang. Jfr Hassmyrastenen (Vs 24) med de två positionsbestämningarna *God bonde och Husfru: ”Gode bonden Holmgöt lät resa (stenen) efter Odendisa, sin hustru. Det kommer icke till Hassmyra en bättre husfru, som råder för gården. Rødballe ristade dessa runor. Till Sigmund var Odendisa en god syster.”* I det tidigmoderna 1500-talet var kungsgårdarna (ännu) organiserade efter samhällsprinciper och centrerade kring fogde och fataburshustru, man och kvinna, som båda hade ett ansvar gentemot kungen (Pihl 2012, s. 111).

vill framkasta följande: En praktfull begravning kommer man ihåg. Genom graven – begravningsskådespelet – skapar man en berättelse och ett minne,¹⁴⁰ som påminner om vilka sociala relationer som gäller. De kristna runstenarna fungerade på samma sätt men med nya uttrycksmedel. När man inte längre kunde iscensätta en begravning i syfte att skapa ett minne och slå fast vem man var, så kunde man istället påminna i skrift. Är det alltså så kanske, att det är bryten som har arrangerat den praktfulla begravningen? Att han hade samma mål för ögonen som den danske bryte hade, som reste en runsten efter sin *liki* Torgunn?

Den rörlighet vi tycker oss se i Hjulstagårdens gravfältarrangemang, kan tyda på att nya familjer, nya hushåll, nya förvaltare träder in på scenen då och då. Finns det något annat som tyder på att Hjulstagården i detta avseende avviker från en ”odalgård”? Vi har inga säkra svar men vill väcka frågan. Jämför vi till exempel med den närliggande Kalvshälla-gården så finner vi där ett gravfält som har använts under lång tid och med en tydlig horisontell stratigrafi, och där det förekommer dräktspännen (ovala spännbucklor och likarmade spännen). Vid Hästa (gravfält 104) fanns bara ett gravfält, som etablerades i äldre vikingatid och fortsatte att användas till yngsta vikingatid. Här bar flera gravlagda kvinnor dräktspännen. Dräktspännen förekommer inte i Hjulsta. Frågan är om inte detta är betydelsefullt och indikerar en viss status eller roll hos de gravlagda. Kan det ha haft att göra med vilken rättslig status man hade, om man var fri (ägde odal) eller stod i beroendeställning till någon? Vi menar då att spännena, som inte är särskilt vanliga utanför Björkö, säger något om gårdens/hushållets/familjens status, snarare än den enskilda kvinnan. I förlängningen öppnar det för den spännande tanken, att ett helt gravfält i princip kan ha anlagts för en ”ofri” befolkning,

¹⁴⁰ Jfr Andrén 1989, s. 310.

dvs. ett hushåll eller en gård som haft en underordnad position. Här avser vi då en ställning där man haft inskränkningar i sina juridiska rättigheter, men där man ändå har kunnat vara socialt uppsatt.

Det nya stora huset på Hjulstagården kan tolkas i samma riktning. Bostadsdelen med den stora bakugnen kan föreslås som den kvinnliga gårdsföreståndarens sfär och kanske den andra delen av huset som brytens sfär. I hans del har den viktiga brödsäden förvarats, där kan annat också ha ägt rum. Den här formella strukturen på byggnaden är spännande eftersom man kan ana att den har en fortsättning i medeltida förvaltnings-system som t.ex. huvudbyggnaden på den medeltida borgen Grådö i Dalarna, där fogden huserade på 1300-talet.¹⁴¹ Där hade man då även tillfogat en källare för förvaring.

Man kan kanske också se de båda rumsliga sfärerna i Hjulstas huvudbyggnad som en privat (kvinnlig) och en offentlig (manlig). Jämför vi med Sanda så kan man ana det där. I Sanda finns också en ugn i ena delen, i Sanda är den andra delen av huset mer utformad som en halliknande struktur med inre stolpar (som troligen varit betydelsebärande). I Hjulsta kan det ha sett likadant ut, bara det att vi inte kunde se stolparna lika tydligt.

Den vikingatida samhällsstrukturen antas vara uppbyggd på följets och hushållets överhöghetsprincip, eller patron-klientrelationen. De mänskliga relationernas betydelse kan knappas överskattas, och var per definition tämligen rörliga och påverkbara. Kontroll utövades över människor, inte landområden.¹⁴² Samhället var därför socialt och juridiskt förhållandevis rörligt, om vi jämför med senare feodala förhållanden. Det måste också innebära att det funnits en inbyggd rörlighet i gårdslandskapet.

¹⁴¹ Mogren & Svensson 1988, s. 79.

¹⁴² Jfr diskussionen om begreppet *rike*. I det vikingatida samhället bör *rike* ses som en kvalitativ egenskap hos en härskare, inte ett fast avgränsat territorium, se t.ex. Lindkvist 1988; Krag 1995.

Vi tycker oss ana den i Hjulsta med omnejd: att det har funnits en föränderlighet i hur de enskilda gårdarna har utvecklats. Här finns utrymme för mycket forskning utifrån de gravfältsmaterial som ännu inte bearbetats ordentligt. Gravfält har övergivits och nyupptagits och byggnader har rivits och byggts upp på nya sätt. Sannolikt har detta berott på förändringar i vem som ägt, ärvt eller fått driva och disponera gården, men också på förändringar av gårdsinvånarnas eller hushållets aktuella sociala position och förbindelser.

Liselotte Bergström har tecknat en utveckling under järnåldern där bryten har fått sin benämning därför att denne, tillfälligt, har övertagit följesledarens/gårdsägarens uppgift att genomföra måltidsritualen (bryta brödet) på gården.¹⁴³ Bryten har alltså placerats i gårdsägarens ställe, men den egentliga ägorätten till gården kvarstod på huvudmannen. Stefan Brink menar att detta till synes arkaiska bröd-matlag snarast är något som har en bakgrund inom ramen för storgårdsdrift inom ett feudalt agrart system, där sädesodlingen varit den viktigaste agrara driftsformen, och därmed bröd och gröt varit en viktig resurs och kost för arbetskraften.¹⁴⁴

När vi närmar oss tidig medeltid har denna grundläggande funktion (och metafor) möjligen börjat omvandlas till en mera utvecklad organisation med huvudgårdar och underlydande gårdar.¹⁴⁵ Det är något av detta vi tycker oss se i Hjulsta. Vi tänker oss att gården tillfälligt eller upprepade gånger kan ha överlåtit. På ett plan, inte minst i hur man uppfattade och tänkte kring denna funktion, har de som bebott och drivit gården – bryten och/eller dejan – övertagit sin överordnades uppgifter. Det har inneburit att de har haft vissa åligganden, men också att de har

¹⁴³ Bergström 2007, s. 207.

¹⁴⁴ Brink 2012, s. 146.

¹⁴⁵ Om underlydande enheter under en huvudgård se t.ex. Lindkvist 2003.

visat upp en livsstil, som i någon mån överensstämde med den som deras överordnade hade, även om de juridiskt sett kanske var ofria.

Vi ska nu i en avslutande studie se närmare på hur Hjulstagar den kan ha fungerat i ett sådant system, förankrat i gårdslandskapet i Spångatrakten.

5. HJULSTA I ETT STORGODSPERSPEKTIV

Ovan har vi berört frågor om Hjulstas bebyggelse och gårdens gravfält. Nu ska vi studera hur ett storgods, i vilket Hjulsta har ingått, i så fall kan ha sett ut.

Först en kort rekapitulation av Hjulstas bebyggelseutveckling. Vi kan se att Hjulsta skapats som en fast bebyggelseenhet under vendeltid, även om platsen utnyttjats mycket tidigare för sporadiska aktiviteter. De äldsta spåren efter denna fasta bebyggelse är dock mycket fragmentariska. Ett skäl till detta är de omfattande anläggningsarbeten som görs i slutet av 900-talet då man bygger upp en 500 m² stor terrass på vilken man sedan uppför en mycket stor byggnad. I terrassens jordmassor ingick då den äldre bebyggelsens kulturlager. Det handlar alltså om en synnerligen manifest konstruktion. Huset var uppbyggt efter parstugeprincip, med en bostadsdel och bakugn i ena änden och utrymmen för förvaring av t.ex. spannmål i den andra. Här kan också ha funnits utrymmen för värdskap. Som vi sett ovan så representerar denna bebyggelse en miljö med uppenbart hög social status.

Efter ett par generationer, omkring år 1100, så sker dock en förändring i gårdens bebyggelse. Då byggs huset på terrassen om. Den gamla bostadsdelen rivs. Istället byggs ett mindre hus av den enkelstugetyp som vi sett i studien ovan, och invid det återutnyttjar man nu åtminstone delar av den gamla ekonomibyggnaden som en separat enhet. Dessutom kan vi nu se att ytterligare en gård har tillkommit. Denna förlades upp till platsen för den äldre grophusbebyggelsen. De båda gårdarna åtskiljdes

av en kraftig stenhägnad. Detta är en viktig händelse för här kan vi se Hjulsta som by för första gången. Det tycks som om åtminstone gården på terrassen (Östergården) fortfarande åtnjuter en viss status. Här kan man se aktiviteter som bl.a. bronsgjuteri, och de östliga influenserna lever delvis kvar i och med att vi hittar fynd av så kallad östersjöliknande keramik i kulturlagren.

Ett sista brott som gick att iakttä i bebyggelseutvecklingen ägde rum omkring år 1200. Då försvann bostaden på terrassen, men ekonomibyggnaden fick stå kvar. Bostadshuset på den nya Västergården byggdes om och sammantaget så upphörde nu alla tecken på östliga influenser eller högre status. De fåtaliga fynden från denna period har en vardaglig karaktär.

Kvarnen i Hjulsta

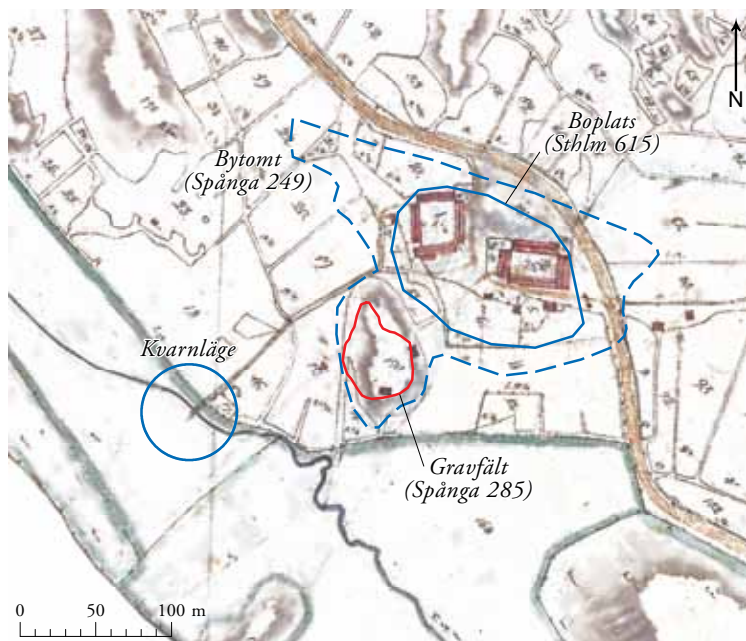
Det äldsta skriftliga omnämmandet av Hjulsta är från 1486, då det skrevs i *Hiwlistha*.¹⁴⁶ Namn med Hjul- i förleden har tidigare antagits återgå på ett inte belagt mansnamn **Hiule* el. dyl. Detta har av Lena Peterson avvisats som orimligt som en allmän förklaring.¹⁴⁷ Tidigare har Natan Lindqvist argumenterat kraftigt för att "Hjul-" i en grupp ortnamn kan avse kvarnhjul.¹⁴⁸ Lena Peterson skriver med anledning av detta att: "Lindqvists tolkningsförslag är kanske riktigt".¹⁴⁹ Hon finner dock att "hjul" i ortnamn kan ha fler betydelser. Hon lyfter fram ett fall,

¹⁴⁶ Skrivningen finns i jordeboken C39 i Riksarkivet; Lundholm 1954, s. 78.

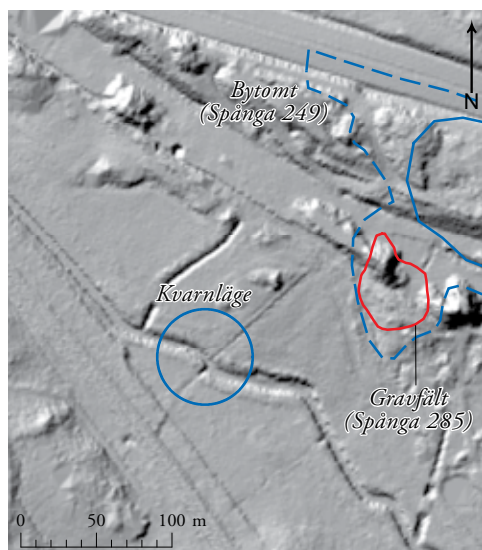
¹⁴⁷ Peterson 1985, 1986.

¹⁴⁸ Lindqvist räknade med att det gällde kvarnar med horisontellt ställda hjul, dvs. skvaltvarnar. Vidare var hans utgångspunkt att *-sta*-namn, på grund av sin antagna ålder, inte kunde komma ifråga för denna tolkning. Detta gör att "hjul" i Hjulsta enligt hans tolkning måste ges en annan förklaring (Lindqvist 1926, s. 349).

¹⁴⁹ Peterson 1985, s. 349.

Figur 49a och b. Direkt uppströms om det broläge som låg invid Hjulsta enligt de äldsta historiska kartorna finns en markant förträngning av Bällstaån. Här har ett gott kvarnläge funnits. Ovan ett utsnitt ur lagaskifteskartan från 1818. Till höger en så kallad "hillshade" utifrån laserbaserad höjddata (Lidar) över samma område. GIS-applikering Jenny Radon. Skala 1:5 000.

Hjulsta i Amnehärad, Värmland, där "Hjul-" kan visas återgå på ett ombildat fornsvenskt 'hul' i betydelsen 'håla'.

Det finns eller fanns, veterligen, inga naturformationer eller andra företeelser i eller kring platsen för det nu diskuterade Hjulsta som kan styrka att namnet skulle återgå på en ursprungsbetydelse 'håla'. Däremot låg gården och byn Hjulsta invid Bällstaån, som rann direkt väster om gårdsbebyggelsen.

Utifrån de historiska kartorna framgår att Hjulstas ägor inkluderat båda sidorna av Bällstaån. Ägorna invid ån kallas "Julsta ängar" på en karta över vattenätgård från år 1835. Hjulsta har således innehaft en ca en kilometer lång sträcka, med ca 50–150 meters bredd, på motsatta (västra) sidan ån. Det rimliga hade annars varit att Hjulstas ägor mot väster hade avgränsats av ån. Ägornas utformning talar för att ån haft en särskild betydelse för Hjulsta.

Bällstaån har idag genomgående en bredd på ca fem meter. Utifrån kartstudier och terrängmodellering av Bällstaån framgår att det finns en markant, knappt tio meter lång, förträngning av ån vid det broläge som låg invid Hjulsta enligt de äldsta historiska kartorna (figur 49).

Vid fältinventering kunde det konstateras att förträngningen har stensatta kanter, med naturstenar lagda i flera skift. Mitt i förträngningen finns ett mindre fall, som skapats genom en fördämning av natursten. Fallet är ca 0,2 meter högt. Åns bredd är här ca två meter (figur 50).

I Bällstaån saknas i övrigt fall. Ån är också, både uppströms och nedströms förträngningen, helt stenfri.

I åkanten i förträngningen finns idag rester av två trästolpar som har ingått i den bro som funnits på platsen enligt de historiska kartorna. Trästolparna har en diameter på ca 0,15 meter. De visar att bron haft en enkel träkonstruktion. Den väg som bron fungerat för har enligt kartorna också endast varit en lokal väg, som lett över till Hjulstas remsa med inägomark på andra

*Figur 50. Kvarnläget i Bällstaån sett från norr. Foto: Marta Lindeberg/
Johan Runer. Arkeologikonsult.*

sidan Bällstaån, där vägen slutar. Det är därmed uteslutet att den stensatta förträngningen med fördämning skulle ha skapats för brons skull.

Den stensatta förträngningen med fall tolkas som ett äldre kvarnläge.¹⁵⁰ Det ringa fallet samt det relativt stora vattenloppet stämmer bäst med att den kvarn som funnits på platsen varit en underfallskvarn.¹⁵¹ Underfallskvarnen har antagits vara den äldsta typen av hjulkvarn.¹⁵²

Det är rimligt att en dammanläggning kan ha funnits uppströms, norr om kvarnläget.¹⁵³ Idag är dock Bällstaån utträtad ca

¹⁵⁰ Att broar har anlagts i anslutning till kvarnlägen är mycket vanligt, vilket bland annat framgår av det historiska kartmaterialet. I äldre svenska fanns ett särskilt ord, ”kvarnbro” (fsv. *quärna bro*), för sådana broar som lett till eller förbi en kvarn (SAOB).

¹⁵¹ Ek 1962, s. 12.

¹⁵² Wadström 1952.

¹⁵³ Jfr Bäck 2000.

100 meter norr om kvarnläget (på grund av järnvägen), vilket kan ha förstört eventuella spår av en damm. Inom ramen för fördjupningstudien har ingen inventering företagits längs med sträckan.

Namnet Hjulsta kan, i och med förekomsten av kvarnläget, tolkas återgå på betydelsen kvarn.¹⁵⁴ Förleden innehåller då hjul i betydelsen kvarnhjul medan -sta är platsbetecknande. Namnet Hjulsta (*Hiwlistha*) kan då rekonstrueras som ett fornsvenskt **hjulastad* med betydelsen 'platsen med kvarnarna (kvarnhjulen)'.¹⁵⁵

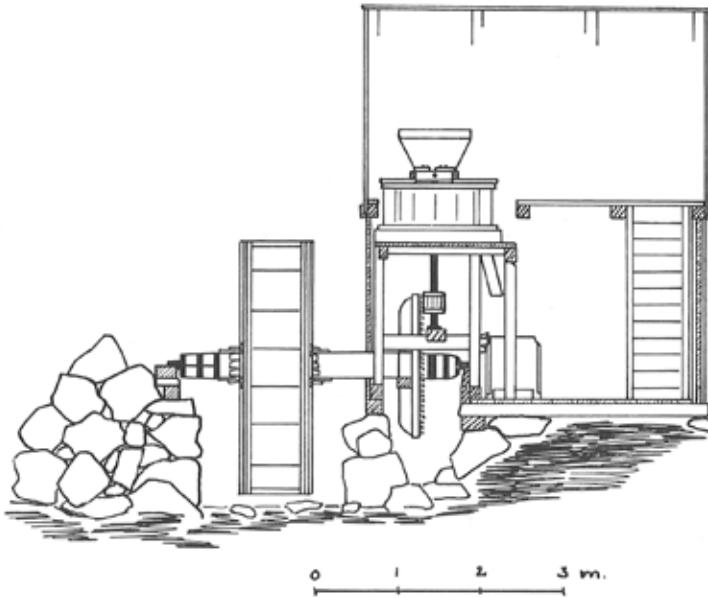
Benämningen 'hjulquvarn' har endast använts om kvarnar med vertikalt ställda vattenhjul (figur 51). Dessa hjul var försedda med två utanpåsittande hjulringar och mellan dessa skovlar. Kvarntypen är genomgående betydligt större än kvarntypen med horisontellt ställda vattenhjul/turbiner, ofta kallade 'skvaltkvarnar' eller 'fotkvarnar'. Skvaltkvarnarnas horisontellt ställda hjul/turbiner var också av en helt annan konstruktion än hjulquvarnarnas vertikala hjul. De bestod av direkt på axeln sittande skovlar utan yttre hjulringar. Kvarnar med horisontellt ställda hjul har aldrig benämnts som hjulquvarnar.¹⁵⁶

De äldsta beläggen för vattenkvarnar i Skandinavien kommer från danskt område. Det finns flera arkeologiska belägg

¹⁵⁴ Motsvarande tolkning av en grupp -sta-namn har gjorts av Annika Larsson. Det gäller ortnamnet Herfista. Förleden "herfi" uppfattas här betyda 'snurrande, roterande hjul' och avse hjulet på en kvarn (Annika Larsson, e-post 8 mars 2013, med hänvisning till Annika Larsson. Rapport 2011-03-31: VR 2008-2010 Dnr 435-2007-7953. Epoken "Svitjods" födelse. Om vikten av att undersöka samhällets förutsättningar och orsaken till etableringen av en epok för att förstå även dess undergång. Stockholms universitet).

¹⁵⁵ Tolkningen innebär att Hjulsta äldst måste ha haft ett annat namn. Inom ramen för föreliggande studie kommer detta dock inte vidare att diskuteras.

¹⁵⁶ Wadström 1952, s. 133f.

Figur 51. Skånsk hjulkvarn, nu i Broby hembygdspark. Uppmätning Folk-livsarkivet. Efter Ek 1962, s. 11.

från vikingatid och tidig medeltid. Skriftliga omnämningen finns från 1130-talet och framåt.¹⁵⁷ Den typ av stora kvarnar med vertikala hjul som det kan ha varit fråga om i Hjulsta är relativt tekniskt komplicerade och var dyra att uppföra. Först vid 1100-talets slut bör kvarnar av denna typ ha börjat slå igenom i det medeltida Sverige. De äldsta skriftliga beläggen är från 1200-talet. Kvarntypen var som regel alltid knuten till större gods. Det var bara där som man hade behov av den kapacitet som en stor hjulkvarn innebar. Kvarnarna ägdes därmed av adeln, kloster eller kronan. De vattenkvarnar som brukats och ägts av allmogen har utgjorts av de enklare skvaltkvarnarna. Skillnaden mellan dessa två kvarntyper och ägargrupper var

¹⁵⁷ Brink 2011, s. 24ff. m. anf. litt.

tydlig. Under medeltiden framträdde allt mer en motsättning dem emellan, vilket bland annat visar sig i lagstiftningen.¹⁵⁸

Det kan konstateras att ingen kvarn i Hjulsta omnämns efter medeltidens slut. Den eller de kvarnar som funnits i Hjulsta är alltså äldre och har uppenbarligen upphört före medeltidens slut.

Det är inte troligt att Hjulsta i sig själv skulle ha utgjort ett storgods med behov av en hjulkvarn. Det finns inte något i de äldsta skriftliga källorna som antyder att byn haft ett sådant ursprung. Under senmedeltiden och 1500-talet omtalas Hjulsta som landbobebyggelse.¹⁵⁹ Byns kända historiska avgränsning motiverar inte heller ett epitet som storgård. Byns mark kan knappast ha varit större under järnåldern. Dels måste delar av den historiska byns mark då ha utgjorts av vatten eller varit sanka, dels gränsar Hjulsta åt alla håll mot enheter med namn och fornlämningar som visar att de måste ha funnits under yngre järnålder. Jag väljer därför att söka förstå platsen Hjulsta utifrån att den ingått som en komponent i ett storgods.

Andra Hjulsta

Tolkningen av namnet Hjulsta innebär att hjulkvarnar sannolikt kan ha funnits även vid andra Hjulsta i Mälorumrådet.

¹⁵⁸ Wadström 1952, s. 30f, 87ff. Bilden har senare modifierats av Sven B. Ek, som menar att det inte går att avgöra om skvaltkvarnar är äldre än hjulkvarnar, och han hävdar att vattenkvarnarna allmänt introducerades under äldre medeltid, sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal. Ek menar även att det tidigt kan ha funnits stora skvaltkvarnar med en stor kapacitet (Ek 1962, s. 82ff). Han är dock enig med Wadström i att hjulkvarnen hade en kapacitet som översteg skvaltkvarnens. Därmed hade hjulkvarnen "främst sin motivering ... på större gods, vid kloster och i slättbygder och senare i städerna" (Ek 1962, s. 92).

¹⁵⁹ Det äldsta omnämmandet av Hjulsta finns, som ovan nämnts, i jordeboken C39 från 1486, där det anges att den östra gården hade avrads-skyldighet (namnet identifierat i Pellijeff 1956, s. 6).

Vid Hjulsta i Enköpings-Näs socken, Uppland, finns idag inga rinnande vatten. Under yngre vikingatid–äldre medeltid kan emellertid en större sjö rekonstrueras ha funnits direkt nordöst om platsen för gårdsbebyggelsen hörande till nuvarande Hjulsta säteri. Utifrån topografin har en avrinning funnits till Mälaren i söder. Denna har varit belägen direkt öster om Hjulsta (figur 52).

Direkt invid Hjulesta i Floda socken, Södermanland, rinner idag ett biflöde till Flodaån. Under yngre vikingatid–äldre medeltid har en större sjö funnits norr om Hjulesta. Sjön kan antas ha haft ett utlopp mot söder, beläget ca 500 meter nordväst om Hjulesta. Utifrån topografin har läget för detta vattendrag motsvarat dagen biflöde till Flodaån.

De äldre skrivningarna för Hjulsta i Munktorps socken, Västmanland, visar att det inte innehåller ordet *hiul*.¹⁶⁰

Järnålderns och medeltidens storgods

Järnålderns och den äldre medeltidens storgods drevs av trälar.¹⁶¹ Syftet med den yngre järnålderns storgård var inte främst ekonomisk förtjänst. Storgårdens uppgift var istället att skapa resurser för en stor stående tjänarkader till den storman som innehade gården. Förenklat kan förhållandet beskrivas som att ju större tjänarkader stormannen hade under sig, desto högre status tillföll stormannen.

I stormannens tjänarkader ingick i första rummet krigare. Sådana krigare kunde ha flera olika benämningar (följesmän, hirdmän, huskarlar etc.). Krigarna tjänade under stormannen och blev i utbyte försörjda genom denne.

Det är känt att fria landbor (*leiglendingar*) i vissa fall fanns i Norge redan under yngre järnålder, och det har antagits att

¹⁶⁰ Uppgift av Per Vikstrand, e-post 6 mars 2013.

¹⁶¹ Rahmqvist 1996, s. 298.

avradsbetalande enheter kan ha funnits också i Sverige.¹⁶² Det finns dock inga tydliga belägg för att järnålderstida storgods i sin helhet skulle ha drivits på detta sätt. Det får därmed antas att avradsbetalande gårdar under järnåldern var ett undantag, och kanske fungerade mer som en nödlösning för begränsade och avsides liggande marker.

En avgörande förändring i storgodsens organisation inträder istället först under medeltiden. Skeendet är knutet till träldomens avskaffande och att den ekonomiska förmeringen i sig intensifierades. Ofta upphörde storgårdsdriften. Den äldre storgårdens marker kunde då delas ut till de före detta trälarna, som förvandlades till landbor med avradsskyldighet. I vissa fall kvarstod den arbetsintensiva storgårdsdriften. Arbetskraften kunde då istället baseras på torpare som tilldelats torpställen på storgårdens utmarker. Torparna innehade bruksrätten till sina torp mot att de utförde dagsverken på storgården.¹⁶³

Ett storgodskomplex med ursprung ned i järnåldern utgör centralgodset i det äldre kronogodset (Uppsala Öd), dvs. Gamla Uppsala. Bland annat utifrån olika inägors namn i medeltida dokument och äldre jordeböcker och lantmäteriakter har godsets ursprungliga omfattning kunnat rekonstrueras. Det har varit sammanhållet och omfattat ett betydande område.¹⁶⁴

Ett gods som tidigt förefaller ha haft en medeltida struktur är Viby/Venngarngodset, som omnämns i ett förlikningsbrev från 1160-talet.¹⁶⁵ Själva godsenheten Viby/Venngarn var belägen direkt norr om staden Sigtuna. Utifrån förlikningsbrevet framgår även en rad utspridda avradsbetalande enheter, som kan ha varit knutna till godset.¹⁶⁶

¹⁶² Berg 2003, t.ex. s. 248.

¹⁶³ Lindkvist 1979; Rahmqvist 1996.

¹⁶⁴ Rahmqvist 1986; se även Ståhle 1946, s. 178f.

¹⁶⁵ Se Zachrisson 1998, s. 310ff m. anf. litt.

¹⁶⁶ För platsernas identifiering se Stensland 1945, s. 11 m. anf. litt.

Figur 52. Hjulsta i Enköpings-näs. Nedan till höger en rekonstruktion av området med dess fornsjö kring år 1000 (SGU). Stora figuren är en höjdmoddell i form av en så kallad "hillsbade" över södra delen av området där sjöns avrinning mot söder framgår. Avrinningsvackan markerad. GIS-applisering Jenny Radon. Skala 1:50 000 resp. 1:15 000.

Figur 53. Lidingöbygden vid medeltidens slut. Efter Ståhle 1954.

Det medeltida storgodset Vikby/Bo på Lidingö har rekonstruerats och diskuterats av Carl Ivar Ståhle.¹⁶⁷ Godset har varit uppbyggt av flera olika gårdar/enheter. De 28 avradsbetalande enheter som ingick i senmedeltidens gods upptas i en jordebok från 1498 (jordeboken C 36 i Riksarkivet). Namnen på de medeltida gårdsenheterna inom godskomplexet hänför sig antingen till gårdens drift och/eller är naturbetecknande (figur 53). I flera fall visar de mot att boskapsdrift tidigare har bedrivits.¹⁶⁸

Den medeltida huvudenheten/sätessgården nämns för första gången 1370: ”Curiam meam dictam Vigby”. 1381 benämns enheten *j Wiby*. Gården betecknas emellertid också *Bo* (*Boo* 1384).¹⁶⁹

¹⁶⁷ Ståhle 1954.

¹⁶⁸ Ståhle (1954, s. 31) skriver avslutningsvis: "...to a very large extent [the names of the mediæval settlements] contain words associated with stock-farming in former times." Det kan dock ifrågasättas om ortnamns-skicket på Lidingö nämnvärt avviker från det normala i gamla bygder i Uppland (Per Vikstrand, e-post 6 mars 2013).

¹⁶⁹ Förklaringen är att Bo är ett appellativ: gården hette Vigby/Viby men

Som en av indikationerna på storgodsets existens fanns även här en större hjulkvarn, vilket namnet *Mölna* visar. Namnet är tidigast belagt 1556, men en kvarn omnämns redan 1383.¹⁷⁰

Hersar och ländermän

Det av Carl Ivar Ståhle rekonstruerade Lidingögodset hade ett ursprung ned i järnålder. Invid det kända medeltida huvudgodset Vikby finns således en annan bebyggelse benämnd Hersby. Namnet är en indikation på att godset under järnåldern innehades av en så kallad herse.¹⁷¹ Namnet betyder ”hersens gård”. I Uppland finns totalt fyra platser med namnet Hersby.¹⁷²

Utifrån det bättre kända norska förhållandet framgår att hersen ingick i ett järnålderstida system för förlänningar. Det var alltså förläningstagarna som kallades hersar. ‘Herse’ är ett appellativ vars grundbetydelse är oklar. Beteckningen herse har från vikingatidens senare del ersatts av beteckningen länderman eller landman, som i sig har den enkla grundbetydelsen ‘en med jordegods/land försedd man’.¹⁷³

Herse och länderman används i vissa fall som synonymer, och det förefaller klart att de i grunden betecknat samma sak.¹⁷⁴

var ett bo (Ståhle 1954, s. 11f, 20; se vidare nedan).

¹⁷⁰ Ståhle 1954, s. 22f, med hänvisning till Wadström 1952.

¹⁷¹ Ståhle 1954, s. 20ff.

¹⁷² Hellberg 1978, s. 69f; i Norge har inget motsvarande namnskick kunnat påvisas, jfr t. ex. Olsen 1960.

¹⁷³ Hertzberg 1893, s. 316.

¹⁷⁴ Munch 1873, s. 81f.; Bøe 1965, sp. 498f. Det har antagits att hersens och ländermannens funktion i något avseende kan ha skiljt sig, till exempel att hersen också kan ha haft en kultledarfunktion som den senare ländermannen inte hade (se dock däremot Koht 1966, s. 70ff m. anf. litt.). De senare ländermännen ingick i ett ganska reglerat system, knutet till en central kungamakt. Det har ibland föreslagits att hersar i vissa fall kan ha innehaft sina ämbeten mer av egen kraft (t.ex. Munch 1873, s. 82). Detta är dock inte tydligt och flera uppgifter talar däremot, t.ex. redogö-

När kungen förlänade landet till den blivande ländermannen hette det att han *vetade* landet.¹⁷⁵ Det land som kungen hade vetat, dvs. själva förläningen, kallades *veitsle*. Det vetade landet var ländermannens personliga förläning, och han innehade det bara under sin egen livstid. Förläningen var alltså inte ärftlig. Kungen kunde också ta tillbaka vetat land, och ländermannen upphörde då att vara länderman.¹⁷⁶

Genom innehavet av kungligt vetat land fick ländermannen en hög social status. I gengäld skulle ländermannen hålla en hird, dvs. en militär styrka, om en viss storlek.¹⁷⁷ Hersen/ländermannen förväntades att vara lojal och ställa upp om kungen kallade, men verkar i praktiken ofta ha haft en stor grad av självständighet.

Det är känt att söner till ländermän hade rätt till samma status som sina fäder fram till dess att de fyllde fyrtio år. Efter detta har man tydligen inte längre räknat med att de skulle kunna bli utsedda till ländermän, och de återföll då på den status som de hade innan släkten upphöjdes till ländermannastatus.

Enligt vissa norska bestämmelser (i *Hirdskrå*) skulle ländermannen inneha *veitsle* som avkastade minst 15 marker. Detta kan jämföras med storleken för en ordinär svensk prästgård, som skulle ha prästbol om minst ½ markland, något som kan uppfattas som ett mått på en normalstor bondgård; länderrelsen för kungatillsatta hersar i Harald Hårfagers saga och den genetiska koppling mellan kungatillsatta ländermän och hersar som bland annat framgår av skildringen i Egil Skallagrimsons saga (se t.ex. Koht 1966, s. 70f m. anf. litt; Runer 2006, s. 158).

¹⁷⁵ Detta till skillnad mot att *sköta* land, som innebar att landet övergick i mottagarens odal (Runer 2006, s. 157f).

¹⁷⁶ Se Bøe 1965 m. anf. litt.

¹⁷⁷ En orimlig uppgift i Harald Hårfagers saga (Heimskringla) anger att Harald satte en jarl och fyra hersar i vart fylke (Koht 1966, s. 70f m. anf. litt.). Sagan berättar vidare att varje jarl skulle hålla en hird om 60 man och varje herse en hird om 20 man.

mannens gods skulle enligt dessa bestämmelser alltså som minst omfatta motsvarande ungefär 30 normalstora bondgårdar. I praktiken har dock denna siffra antagligen varierat betydligt.¹⁷⁸

Antalet norska ländermän har diskuterats livligt inom tidigare forskning. Det är uppenbart att antalet ländermän har varierat betydligt över tiden. Det har antagits att det samtidigt har funnits mellan 20 och 120 ländermän i den yngre järnålderns och äldre medeltidens Norge.¹⁷⁹

Svenska hersar och ländermän

Belägget för att hersar har funnits i Sverige är ortnamn som kan påvisas ha innehållit beteckningen herse (fornsvenska **harse*). Förekomsten av svenska ländermän kan inte beläggas i ortnamnen. Att det har funnits ländermän på svenskt område framgår istället av skriftliga källor som nämner ländermän, till exempel västgöotalagarna.

Att ländermän fanns även i svealandskapen framgår bland annat av Herverasagans svenska kungakronika. Här omtalas ländermannen (*madur lendur*) Thiofur, som blev dräpt tillsammans med Blot-Sven av kung Inge den äldre.¹⁸⁰ Det har också antagits att ländermän/landmän omnämns på två södermanländska runstenar, SÖ 54 och SÖ 338.¹⁸¹

¹⁷⁸ Det finns också en uppgift i Harald Hårfagers saga (Heimskringla) att hersar fick veitsle om 20 marker (se Hertzberg 1893, s. 315).

¹⁷⁹ Se Bøe 1965 m. anf. litt.

¹⁸⁰ Händelserna har ägt rum vid 1000-talets slut, och krönikan har troligen författats någon gång mellan 1118 och 1125. Uppenbarligen var sagesmannen bakom krönikans uppgifter mycket väl förtrogen med de svenska förhållandena. En möjlig person är Markús Skjeggason, som var kung Inges hovskald innan han blev lagman för Alltinget på Island (Ljungberg 1938, s. 235 m. anf. litt; se även Sawyer 1991, s. 37). Citat efter Helgasson 1924.

¹⁸¹ Ljunggren 1959

SÖ 54:

*Porsteinn ok Øysteinn ok Nattfari reistu stæin
at Finnvið ok Oleif, Porkel, brøðr sina. VaRu
alliR Vikings syniR, landburniR menn, letu
retta stæin. Stæinkell reist runaR*

Torsten och Östen och Nattfare reste stenen
efter Finnvid och Olev, Torkel, sina bröder.
De voro alla Vikings söner av länsadelsbörd,
läto resa stenen. Stenkil ristade runorna.

SÖ 338:

*Ketill ok Björn þeir reistu stein þenna at
Þorstein, fôður sinn, Ónundr at bróður sinn ok
húskarlar eptir(?) jafna, Ketiley at bónda sinn.
Bræðr váru þeir beztra manna,
á landi ok í liði úti,
heldu sína húskarla ve[l].
Hann féll í orrostu austr í Górdum,
liðs forungi, landmanna beztr.*

Kättel och Björn de reste denna sten efter
Torsten, sin fader, Anund efter sin broder och
huskarlarna efter den rättvise(?), Kättilö efter
sin make.

Bröderna voro bland de bästa män
i landet och ute i ledung
de höllo sina huskarlar väl(?).

Han föll i strid österut i Gårdarrike,
ledungens hövding, av landsmän den bäste.¹⁸²

¹⁸² Skrivning och tolkning enligt Samnordisk runtextdatabas respektive

Vetad mark

I Yngre västgötalagen stadgas uttryckligen att Uppsala öd, dvs. det kronogods som kungen innehade med odalrätt (arvsrätt), aldrig fick vetas.

Yngre västgötalagen, Kvarnbalken § 8:

Vad och Ökull, Vartofta, Gudhem, Lung, Hullsjö, Ås och Skalanda, de äro alla Uppsala öd. De får aldrig förlänas [*þem ma aldrið vetä*]. Dem ägde alltid den konung, som rådde över landen.¹⁸³

Därav följer att den mark som kungen hade rätten att veta utgjordes av mark liggande utanför odalrätten, men som kungen i sin ämbetsroll hade bestämmanderätt över. Detta lämnar som enda alternativ att det rört sig om allmänningssmark, dvs. sådan mark som innehades och brukades av kollektiv. Kungens vetningsrätt till denna mark har hänfört sig till att han uppfattades som kollektivets främsta företrädare och därigenom var den kollektiva jordens yttersta beslutsinstans.

Det kan emellertid inte ha rört sig om allmänningssmark i form av oländig skogsmark. Veitslet måste i grunden ha utgjorts av betningsbar/odlingsbar mark, varpå ett gods kunde upprättas. Som regel bör denna mark ha haft en bakgrund som betesmark. Det står nämligen klart att betesmarker (liksom annan allmänningssmark) brukades gemensamt av ett kollektiv, till exempel en by, ett härad, ett hundare eller ett land (landskap). Alla som tillhörde kollektivet hade rätt att använda marken då den inte var vetad. Den vetade marken har juridiskt uppfattats som "utlånad" av kollektivet till förläningstagaren, och den har

Wessén & Brate 1924–1936, s. 40, 325.

¹⁸³ Översättning och tolkning enligt Holmbäck & Wessén 1946.

ursprungligen kunnat återgå till kollektivet då den inte varit vetad.¹⁸⁴

Veitslet har ursprungligen i juridisk mening aldrig varit ärftligt, utan endast personligen innehaft (se ovan). I praktiken har det dock ofta kommit att få en ärftlig karaktär, där medlemmar av samma familj/ätt kunnat inneha samma veitsle (och därmed även samma ämbete) i generationer. Till slut har detta lett till att veitslet även i juridisk mening ofta har uppfattats som tillhörigt en viss ätt och därmed blivit ärftligt. Genom västgöotalagarnas skrivningar angående ländermän framgår att denna avgörande förändring i Västergötland inträtt mellan lagarnas redaktioner.

Äldre västgöotalagen, Jordabalken 5:

Biskopen har vitsord före konungen, och länderman före biskopen, och bonde före dem alla. Äga bönder en by och ländermän en annan, bliva de oense, då äga bönder vitsord och ej ländermän de byarna emellan. Bo bönder i by samman med länderman, icke må de därför mista sitt vitsord.

Yngre västgöotalagen, Jordabalken 13:

Biskopen har vitsord före konungen, och länderman före biskopen, och bonde före dem alla. Äga bönder en by och ländermän en annan, bliva de oense, då äga bönder vitsord och [ej] ländermän de byarna emellan. *Om länderman säger sig vara bonde, och bonde*

¹⁸⁴ Runer 2006, s. 152ff; Gods upprättade på sådan mark, dvs. icke-odalmark, har kunnat benämnas med appellativet Bo (Runer 2006, s. 176ff).

*säger honom vara länderman, styrke han med tolvmannaed, att han är bonde. Och ej är han länderman efter vår lag, om icke hans fader är länderman. Bo bönder i by samman med länderman, icke må de därför mista sitt vitsord.*¹⁸⁵

Det kursiverade stycket markerar vad som tillagts i förhållande till den äldre lagens lydelse. Bestämmelserna i Yngre Västgöotalagen visar alltså att ländermannämbetet nu blivit ärftligt. De visar således också indirekt att den tidigare förlänade marken (veitslet) har blivit ärftlig och därmed i praktiken ej gått att skilja från annan ärftlig mark (odaljord). Detta förklarar i sig varför en länderman blivit svår att skilja från en (odal-)bonde, som också innehåft ärftlig jord.

Att det äldre systemet med förläningar upphör beror troligen i grunden till stor del på detta, det vill säga att veitslet med tiden uppfattats som ärftligt. Yngre Västgöotalagen är också den yngsta källa som omtalar svenska ländermän.

Det kan på goda grunder antas att en stor del av de före detta ländermannasläkterna senare kommit att ingå i det världsliga frälset. Den före detta vetade marken har därmed kommit att utgöra en viktig grund för de äldsta frälsegodsen.¹⁸⁶

Förläningar kring Mälarens inlopp

Inom ett större område i östra Mälardalen, kring det senare Stockholm, fanns under yngre järnålder och äldre medeltid uppenbart ett system med ett flertal förläningar baserade på vetad mark. Ett tydligt spår av detta system utgörs av de namn inom området som påvisar förekomsten av hersar (figur 54). Utöver de fyra Hersby finns i Uppland även namnet Härbacken i Öst-

¹⁸⁵ Översättning och tolkning enligt Holmbäck & Wessén 1946.

¹⁸⁶ Runer 2006, s. 181ff.

eråker, som kanske också indikerar förekomsten av en herse.¹⁸⁷ Längre inåt landet, invid Långhundraleden, finns även Stora Häradshamra i Närtuna socken, vars äldsta skrivning (1546) är *i hershammer*.¹⁸⁸

Namnen har i flertalet fall en tydlig dragning mot kusten vid sydöstra Uppland.¹⁸⁹ Samtidigt antyder de svenska herse-namnen och dess spridning att hersarna inte har haft något direkt samband med skeppsfart, utan att de snarast varit "landbase-rade". De kan ha haft till uppgift att upprätthålla vaktjänst och signalering.¹⁹⁰

Syftet med områdets förlänningar bör alltså i grunden ha varit defensivt. Hela den sydligaste delen av Attundaland/Södra Roden, liksom även södermanlandssidan invid Mälarens inlopp, kan antas ha haft en viktig strategisk betydelse som porten in till svealandskapens hjärtland. De stående militära styrkorna här, som möjliggjorts genom områdets förlänningar, har varit ett hinder för inkräktare att tränga längre in i landet.

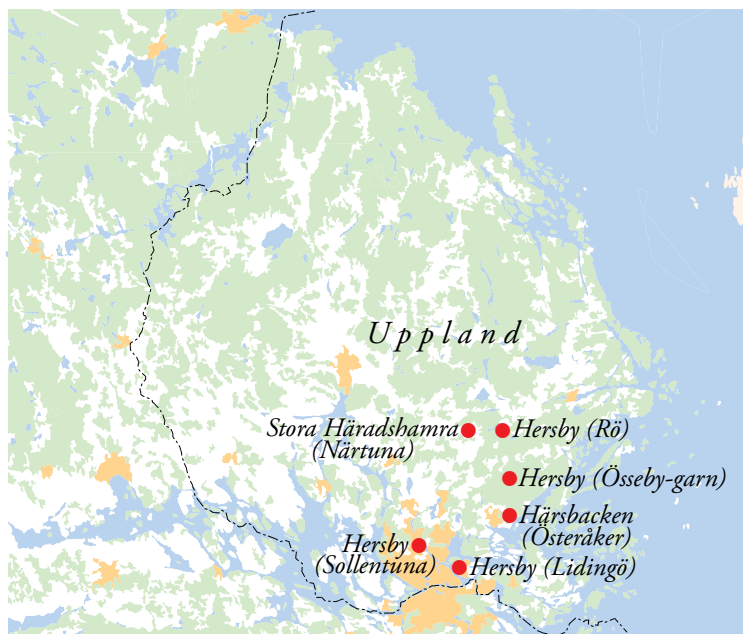
Marken inom området kan rekonstrueras att under järnåldern till stor del ha utgjort kustnära land eller havsbotten, som

¹⁸⁷ Vikstrand 2011, s. 194; tolkningen har ifrågasatts utifrån att namnet 1431 skrivs *Hårsebacka*. Därmed antas det kunna återgå på det fornsvenska ordet "horse", med betydelsen 'häst' eller 'sto'. Även tolkningen av det närbelägna Hersby i Össeby Garns socken, situerat ca en mil norr om Härsebacken, har ifrågasatts. Namnet har istället antagits vara relaterat till den invidliggande sjön Hersen, vars namn i sig kan återgå på en färgbestämning 'grå' (Jäderlund 2010a, s. 7f; 2010b, s. 16ff).

¹⁸⁸ SOFI/Ortnamnregistret; att 'herse' kunnat ombildas till 'härad' visas av sockennamnet Häradshammar i Östkindis härad, Östergötland. Detta namn skrivs äldst *parrochie hersemæ* (1343) respektive *parrochia herseme* (1345). Det har antagits återgå på ett fornsvenskt **Hersabem* (Franzén 1937, s. 44, 67). I Uppland införs f.ö. beteckningen 'härad' först under Magnus Erikssons tid.

¹⁸⁹ Vikstrand 2008, s. 194f.

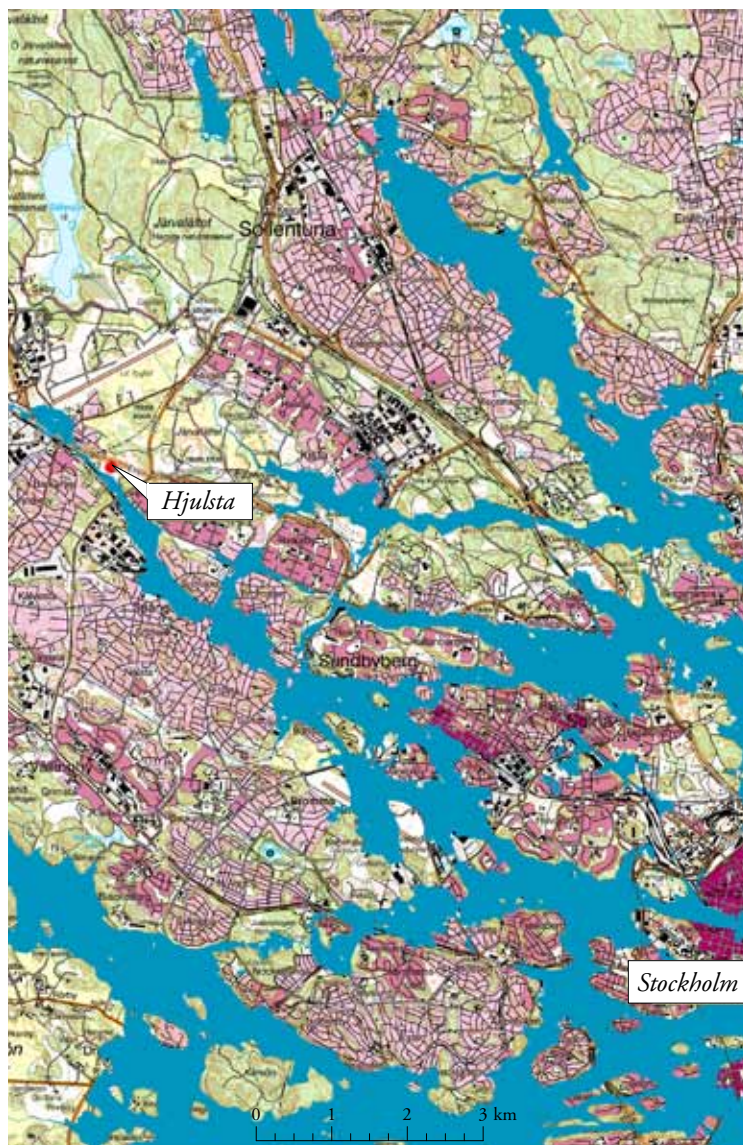
¹⁹⁰ Hellberg 1979, s. 148.

Figur 54. Namn som kan påvisa hersar i Uppland.

genom landhöjningen blivit land under järnålderns lopp (figur 55). Troligen har den kustnära landhöjningsmarken ofta initialt varit sank och därmed bäst lämpat sig för bete. Kombinerat med att ekonomin inom området under en stor del av järnåldern kan antas ha byggts på boskapsskötsel förklarar detta att marken kunnat få en bestående status som betesmark. Detta är en grundförklaring till att stora arealer inom området utgjort vetningsbar mark.

Begreppet länderman eller landman är i grunden neutral och i den finns alltså egentligen ingen inherent betydelse angående förlänings storlek. Alla som innehade förlänat land (veitsle) har per definition varit ländermän. I praktiken har dock ländermän eller landmän använts som en särskild benämning för den klass av människor som här beskrivits. Det framgår dock att

Figur 55. Stockholmsområdet kring Kristi födelse. GIS-applisering Jenny Radon. Skala 1:100 000.

även andra har innehaft förlänat land. Det är till exempel känt att norska biskopar varit förläningstagare som innehaft sina förlänningar mot tjänst och trohet.¹⁹¹

Även den tidigmedeltida biskopen i Sigtuna/Uppsala framstår därmed som en möjlig förläningstagare inom området kring Mälarens inlopp. En möjlig ursprunglig biskopsförläning utgör den stora medeltida biskopsgården Bona på Munsö. Bonas mark är till stor del mycket låglänt och under äldre medeltid bör en omfattande del precis ha hunnit höja sig över vattenytan.

Här faller kanske även områdets tre rundkyrkor in i bilden: Munsö, Bromma och Solna. Dessa utgör Mellansveriges enda rundkyrkor. Rundkyrkor har påvisats att regelmässigt ha varit särskilt knutna till biskopen.¹⁹² Enligt en huvudsakligen äldre forskningstradition kan rundkyrkor ofta även ha fungerat för försvarsändamål.¹⁹³

Även jarlar och kungar har kunnat inneha veitsle, som till skillnad från det ”riktiga” kronogodset (Uppsala öd) inte varit knutet till ämbetets odalrätt.¹⁹⁴ I Sverige finns tydliga indikationer på att jarlainsitutionen återkommande innehaft sådana förlänningar längs kusten, både i östra Östergötland och i östra mäljarlandskapen (kallade *rodens bo* i Östgötalagen, se citat nedan).¹⁹⁵ Det är till exempel möjligt att jarlen som förlänningar innehaft både Bo på Lidingö, Boo/Bona på Helgö och Hundhamra vid Norsborg.¹⁹⁶

¹⁹¹ Andræ 1960, s. 23f.

¹⁹² Runer 2006, s. 119ff m. anf. litt.

¹⁹³ Frölén 1910–1911.

¹⁹⁴ I själva verket finns inget som indikerar att någon annan än kungen i Uppsala, med sitt Uppsala öd, har haft gods knutna till ämbetets odal.

¹⁹⁵ För kungens del kan termen *Uppsala bo*, som förekommer i Östgötalagen (se citat nedan), ha använts för att inkludera de icke med odalrätt innehavda godsen (se Runer 2006, särskilt s. 176ff, 218).

¹⁹⁶ Zachrisson 2011, s. 102 m. anf. litt.; Hundhamra har tydliga stor-

En skildring av fientliga infall i Mälaren under äldre medeltid finns i Erikskrönikan.¹⁹⁷ Här beskrivs bland annat hur rysar och ingermanlänningar förföljde Jon Jarl då han efter nio års krigande återvände hem. De trängde in ända till Ekerö och hade ihjäl jarlen på dennes gård Askanäs. Hans hustru lyckades komma undan och rymde till Hundhamra på andra sidan vattnet. Uppenbarligen fanns en militär styrka där. Hon lyckades således samla ihop ”folk och mycket makt” och man hann ikapp anfallarna på ön Estbröte, knappt en mil från Askanäs. Där nedgjordes de och deras skepp brändes.

Episoden i Erikskrönikan avser att visa att det fortfarande i början på 1200-talet var möjligt för fiender att överraskande ta sig in i Mälaren. Den belyser därmed att det då fortfarande fanns ett behov av de stående hirderna. Krönikan hävdar att det var först genom Birger Jarls grundläggning av Stockholm med dess borg som Mälaren fick ett effektivt lås.

Hjulsta som komponent i ett storgods

Utifrån förekomsten av hjulkvarnen kan det antas att Hjulsta ingått i ett storgods. Det finns flera omständigheter som stödjer att detta storgods kan ha haft ett ursprung som en järnålderstida förläning.

För det tänkta storgodset/förläningens utbredning kan vi anta att förekomsten av frälsejord inom området ger en ledtråd gårdsindikationer. På platsen finns storhögar med fynd från vendeltid av bland annat vapen och ädelmetall, liksom en fornborg. I analogi med sätesgården i Bromsten (se vidare nedan) kallades en av de senare gårdarna här Borgh (Norsborg). Kring år 1300 innehades Hundhamra av hertigarna Erik och Valdemar. En gammal folklig tradition ger stöd för att platsen varit knuten till en jarl. Inom forskningen har det antagits att Hundhamra kan ha haft en särskild funktion att skydda Helgö, och senare även Birka (Nerman 1961; Zachrisson 2011, s. 102 m. anf. litt).

¹⁹⁷ Jansson 1992, s. 43f.

(figur 56). Därigenom nås en utgångspunkt att åtminstone den centrala delen av det som senare blev Spånga socken kan ha ingått. En grund kan här antas vara det kustnära läget, som inneburet att marken äldst kan ha haft hävd som betesmark.

Om vi tittar närmare på de ortnamn inom Spånga socken som kan ha uppkommit under järnåldern så kan de uppfattas ha en likhet med ortnamnen på Lidingö, genom att namnen ofta är naturbetecknande och/eller relaterade till gårdsdrift.¹⁹⁸

Det nu diskuterade området gränsar också mot ytterligare antagliga förläningar. Mot nordöst ligger således Hersby i Sollentuna, och i öster och mot söder ligger Solna och Bromma med sina rundkyrkor. Det kan därmed antas att hela denna domän till stor del utgjorts av sammanhängande vetningsbar mark.¹⁹⁹

Vad tjänade järnåldersgården i Hjulsta för syfte inom detta storgårdskomplex? Vi har konstaterat att Hjulsta i sig självt inte kan ha utgjort en egentlig storgård. Samtidigt finns spår av en bebyggelse delvis utöver det vanliga. Den terrass med tillhö-

¹⁹⁸ Exempel på naturnamn: Eggeby (innehåller ek-), Hässelby (hassel-), Rissne (risbeväxt-), Vinsta (gräs?-); natur/vattenindikerande namn: Spånga (spång-), Rissne (-ö), Ursvik (uddvik?); gårdsdrift: Hästa (hässjor-), Värsta (vädur?-), Hjulsta, Tensta (tina-[fiskeredskap]). Namn relaterade till kult: Nälsta, Lunda (namnens tolkningar efter SOL; Ahnlund 1966; Hellberg 1967). Det kan dock ifrågasättas om ortnamnsskicket här nämnvärt avviker från det normala i gamla bygder i Uppland (Per Vikstrand, e-post 6 mars 2013).

¹⁹⁹ Inom eller i direkt anslutning till området i öster har en husaby funnits (Widbäck 2004; Andersson 2011, s. 14ff). Husabyar utgjorde väl definierade förvaltningsenheter som var länkade till ett bestående administrativt system. Husabyar kan antas ha varit centra med koppling till både en övergripande kungamakt och ett lokalt kollektiv (Runer 2006, s. 173ff m. anf. litt.). Husabyn i Spånga blir därmed ytterligare ett möjligt stöd för att det tänkta storgodset haft en grund som knutet till ett kollektiv. Direkt invid Husby, i tingsskogen invid Granby, låg också den äldre tingsplatsen för Sollentuna härad (Ahnlund 1966, s. 108f).

rande stort hus som uppfördes under 900-talets slut har således inneburit stora investeringar. Ett syfte var uppenbarligen att gården skulle synas. Utifrån har huset troligen sett ut som en hallbyggnad. Den ca 34 meter långa huslängan var dock invändigt inte uppbyggd som en sammanhållen hall. Bostadsdelen utgjorde den västra tredjedelen av huslängan. Resten av byggnadskroppen utgjordes av en stolpburen del som utnyttjats för förvaring av spannmål.²⁰⁰

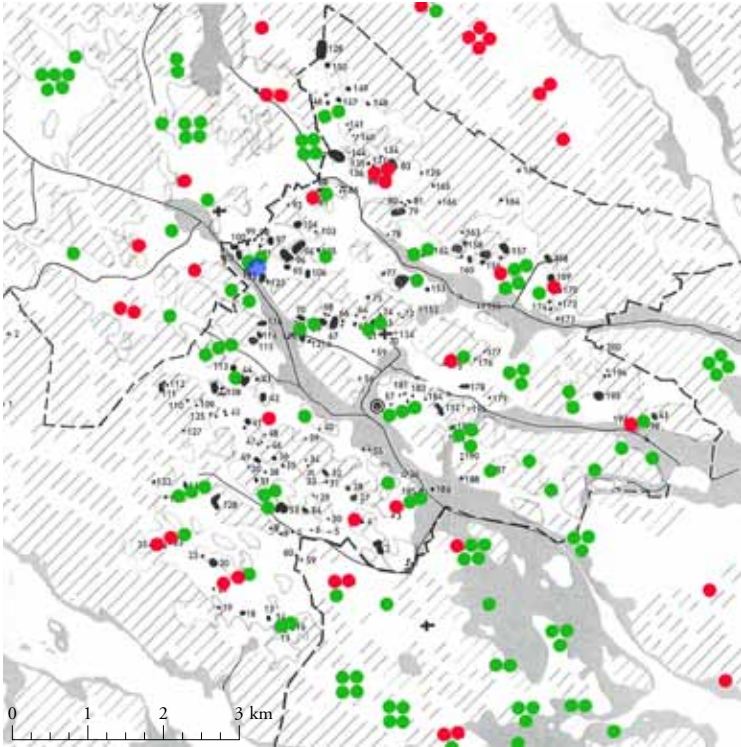
Det finns fler spår som pekar mot att gården kan ha haft en funktion relaterad till spannmålsodling, malning och brödbakning. Här kan nämnas den vridkvarn som låg symboliskt placerad ovanpå centralgraven högst uppe på gravfältet Spånga 285. Även förekomsten av de brända bröd som påträffades i flera av gravarna har ett uppenbart samband med att betona brödets betydelse, även om detta förhållande inte är unikt för Hjulsta.²⁰¹

Hjulstas läge invid strömmande vatten har även inneburit möjligheten att anlägga vattendrivna kvarnar. Även om den stora hjulkvarn som funnits här är en medeltida företeelse finns det inget som talar emot att äldre kvarnanläggningar, i form av mindre skvaltkvarnar, kan ha funnits här redan tidigare.²⁰²

²⁰⁰ Dardel et al. 2010, s. 79.

²⁰¹ Bränt bröd är ett relativt vanligt gravfynd i den yngre järnålderns gravar inom ett område i östra Mälardalen. Detta är kopplat till att brödet under folkvandringstid-vendeltid får en stark ställning i områdets matkultur, något som i sig är knutet till framväxten av maktcentra i form av bland annat tidens bebodda borgar/befästa storgårdar. Centrum för detta område är de kustnära delarna av södra Uppland (Bergström 2007, t.ex. s. 194f). Brödets genombrott inom området skulle därmed kunna antas som länkat till att spannmålsodlingen utgjort en allt viktigare bas inom det framväxande förläningssystemet. Brödets betydelse för förläningarna har säkert också inneburit ett genombrott för en administrativ terminologi, återspeglade ett "patron-klient"-förhållande, som baserades på brödet (bryte, deja osv; se Brink 2009, 2012, s. 145ff).

²⁰² Anläggandet av hindrande kvarnar i ån bör ha kunnat ske först då

Figur 56. Frälseenheter (gröna punkter) och skatteenheter (röda punkter) vid medeltidens slut, ställda mot fornlämningsbilden i Spånga och den äldre järnålderns vattennivå. Hjulsta är markerat med en blå punkt, Bromsten är markerat med en svart punkt omgiven av en cirkel. Underlagskartor ur DMS och Biörnstad 1966. Skala 1:100 000.

De gravfynd som påträffats talar för att vissa individer på Hjulsta har haft en hög status. Bland gravarna som visar mot högre status finns flera kvinnogravar. Många fynd visar mot ån ej längre haft någon viktig kommunikativ funktion. Övergivandet av det delvis tydligt mot Bällstaån exponerade gravfält 285 till förmån för gravfält 102A, som främst exponerade mot den intilliggande landsvägen, kan indikera att en äldre kommunikativ funktion hos ån har upphört vid 900-talets slut.

utländska influenser, eller i vissa fall t.o.m. mot utländsk härkomst. Däremot finns få indikationer på vapen.

Tolkningen att Hjulsta utgjort en gård för en deja och/eller en bryte förklarar de företeelser som ovan beskrivits. Bryten fungerade som en förvaltare som på gårdsinnehavarens uppdrag skötte gårdens drift. Benämningen bryte kommer, som vi har sett, av hans ansvar att utfodra gårdens arbetskraft. Det var han som ”bröt brödet”.²⁰³ Bryten var vanligen ofri.²⁰⁴

Brytar fanns på alla samhällsnivåer, och deras status återgick på vem som var deras uppdragsgivare/herre. En kunglig bryte har således givetvis haft betydligt högre status än den bryte en bonde satte för gården under sin bortavaro. Detta framgår tydligt av Östgötalagens bestämmelser avseende böter för brytar. Böterna återgår på vem bryten tjänade:

”Nu varder dräpt konungs bryte i Uppsala bo; han är gill till fyrtio marker, dem skall konungen taga. [...] Nu varder dräpt jarls bryte i Rodens bo; han är gill till nio marker, dem skall jarlen taga. [...] Nu varder dräpt biskops bryte i stavs och stols bo; han är gill till nio marker, dem skall biskopen taga. [...] Nu varder dräpt lagmans bryte; han är gill till sex marker. Då skall han hava stallare och stekare och fyrtio roddare på sin egen

²⁰³ Andræ 1960, s. 94f; Lindkvist 1979, s. 46ff; Hermansson 2000, s. 72ff; Brink 2009, s. 79ff. m. anf., litt.; 2012, s. 139ff.

²⁰⁴ Det har antagits att bryten ursprungligen haft en ofri status (Lindkvist 1979, s. 7 m. anf. litt.). De bevarade lagarna visar dock att en bryte inte per definition var ofri. Se t.ex. Skånelagens bestämmelser angående brytar (Holmbäck & Wessén 1943, s. 133ff; se även Runer 2006, s. 178f; Brink 2012, s. 142ff).

bekostnad.²⁰⁵ [...] Nu varder dräpt en bondes bryte; han är gill till tre marker, dem skall bonden taga.”²⁰⁶

Den som hade ansvar för att brödet blev bakat var brytens kvinnliga motsvarighet dejan. Liksom bryten var dejan också i grunden ofri. Hennes benämning kommer sig i sin tur just av skyldigheten att bereda brödet. De flertaliga kvinnliga gravarna med mer prestigefulla gravgåvor kanske är anlagda för gårdens dejour.

Hjulsta skulle med denna tolkning ha varit en centralplats för godsets drift, med särskilt ansvar för de ofria som arbetade inom godskomplexet.

Flera av de övriga iakttagelser som gjordes i samband med den arkeologiska undersökningen av Hjulsta bytomt kan förklaras utifrån att Hjulsta ingått i en järnålderstida förläning. De brott som kan iaktas i gårdens bebyggelse har då samband med att förläningen bytt innehavande släkt. Så länge som en förläning innehafts av förläningstagare tillhöriga samma släkt, det vill säga i praktiken gått i arv från far till son, så länge har troligen också det storgods som fanns på den förlänade marken präglats av kontinuitet. Man kan då till exempel anta att också bryteämbetet kunnat gå i arv inom brytens släkt.

²⁰⁵ Att det här även rör sig om en storman som är sidoställd med lagmannen men har samma status som denne på grund av att han upprätthöll ”stallare och stekare och fyrtio roddare”, visas tydligt av att bestämmelsen upprepas i slutet av kapitlet. Samma definition återkommer även i Vådamålsbalken XII § 3. Om brytens herre inte upprätthöll stallare och stekare och fyrtio krigare har bryten i detta avseende alltså uppenbarligen räknats som en bondes bryte (se Holmbäck & Wessén 1933, s. 71 not 64). Förläningstagaren, och därmed bryten, i Hjulsta har säkerligen räknats till en sådan kategori.

²⁰⁶ Citat ur Östgötalagen Dråpsbalken XIV enligt översättning och tolkning i Holmbäck och Wessén 1933, s. 62.

När en ny förläningstagare, tillhörig en helt ny släkt, har tillsatts bör det däremot ofta ha kunnat generera tvåra brott. På huvudgården har antagligen ofta den gamla bebyggelsen rivits och ny bebyggelse uppförts. Den nya innehavaren har också antagligen ofta anlagt ett nytt gravfält för sin släkt. Ofta fanns nog i dessa handlingar ett symboliskt avståndstagande eller anknytande från/till den föregående innehavaren och dennes släkt. Till exempel kan den nya innehavaren ibland tänkas ha anlagt sitt gravfält ovanpå resterna av föregångarens rivna bebyggelse.²⁰⁷

På samma sätt har antagligen bryten setts som knuten till den tidigare innehavaren, och därför bytts ut. Den äldre bebyggelsen på brytens gård kan i samband med detta ha rivits, och ny bebyggelse uppförts i dess ställe. Det äldre gravfält som använts har också övergivits, och ett nytt har anlagts. Detta är helt i linje med vad som kunnat iakttas för Hjulstas del. Den nya förläningstagaren har markerat sitt övertagande genom nya byggnader för bryten och, åtminstone i ett fall, ett helt nytt gravfält.

Den uppdelning av gården Hjulsta i två delar som troligen skedde kring år 1100 kan visa på att den äldre förläningen blivit ärftlig. Delningen kan markera två arvingar. En sådan förändring för ländermännens förläningsinnehav kan igenom västgötagarna alltså spåras att ha skett (senast) under 1200-talet (se ovan). Här har detta i så fall skett tidigare.

Brottet kring år 1200, då gårdarnas iakttagbara status sjunker, kan tolkas indikera en definitiv omorganisation av storgodset. Brottet kan förstås som att det är nu Hjulsta har blivit två landbogårdar. Att det finns en krans av tidiga torpställen kring Hjulsta kan visa på att en del av storgårdsdriften behållits, men att den nu baserats på torpare, ofta säkert i form av frigivna trälar, som haft att göra dagsverken.

²⁰⁷ Jfr Renck 2009, särsk. s. II:6–8, 38–40.

Det är knappast orimligt att uppkomsten av hjulkvarnen har samband med denna omvandling. Där säden tidigare malts med mer arbetsintensiva handkvarnar eller mindre skvaltor har det nu uppstått behov av en mer effektiv större vattendriven kvarn.

Huvudgård, hird och kyrka

Det återstår att identifiera det tänkta storgodsets huvudgård. Den rimligaste kandidaten är Bromsten, beläget knappt tre kilometer sydöst om Hjulsta. Vid Bromsten finns en borg/befäst gård med husterrasser (Spånga 58; se figur 57). Troligen är den från folkvandringstid eller äldsta vendeltid.²⁰⁸ Direkt invid borgen i sydost finns Bromstens gamla bytomt/gårdstomt (Spånga 338).

De äldsta historiska dokument som nämner Bromsten (*de Brumasteni*) är från 1200-talets slut. Av dokumenten framgår att Bromsten då utgjorde en sätesgård. Efterledet ”-sten” i namnet Bromsten kommer sig av borgen/befästningen runt gården. Förleden är genitiv av inbyggarbeteckningen **brommar*, som avser invånarna i Bromma. Bromsten kan alltså tolkas som ’brommabornas borg’.²⁰⁹

Sammantaget anas att enheten Bromsten kan ha utgjort en huvudenhet redan under folkvandringstid, och att den funktionen har haft en kontinuitet in i medeltid.²¹⁰

²⁰⁸ Olausson 2007, s. 17.

²⁰⁹ SOL, s. 48

²¹⁰ Ca 700 meter nordväst om Bromsten påträffade ”lantbrukare Jonsson i Tenstad” på 1890-talet i ”mossmarken ca 300 m NÖ om Spånga station” ett ca 90 cm långt järnsvärd (FMIS, Spånga 286). Möjligen indikerar detta förekomsten av en vapenofferplats. Ca 300 meter väster om svärdet har även ett lösfynd av en spjutspets av järn gjorts, vid uppgrävning av bärbuskar. Fyndplatsen var dock här belägen på en moränrygg med berg i dagen (FMIS, Spånga 304).

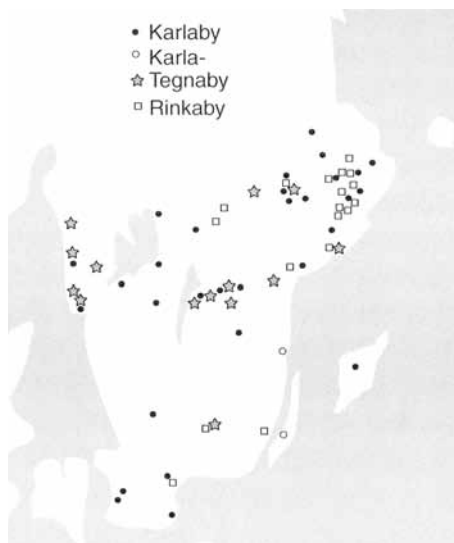
Figur 57. Den befästa gården/borgen Bromsten (Spånga 58). Kartering Michael Olausson & Laila Kitzler Åhfeldt, digitalisering Laila Kitzler Åhfeldt. Efter Olausson 2007, s. 16.

Granne med Bromsten, ca 1,5 km mot nordöst, låg Rinkeby. Namnet innehåller det fornsvenska **rinker* 'man, krigare' i genitiv pluralis.²¹¹ Det har alltså betydelsen 'krigarnas gård'. Rinkeby-namnen ingår i en grupp ortnamn som indikerar förekomst av hird/följesmän (figur 58). Det kan antas att Rinkeby i Spånga under en del av yngre järnålder har varit en centralplats för den hird som förläningstagaren på Bromsten upprätthöll.²¹²

²¹¹ SOL, s. 255f.

²¹² Ytterligare ett möjligt sådant "hird-namn" finns i Spånga socken, i form av det i socknens nordvästra del (invid Igelbäcken) belägna Akalla, som kan tolkas som "åkarlarnas by" (Ahnlund 1966, s. 146, 233 not

Figur 58. Namn som indikerar förekomst av hirdföljesmän i Sverige. Efter Brink 1999, s. 425. Av kartan framgår bland annat att det finns en koncentration av dessa namn i östra Mälardalen.

Ca 400 meter sydväst om läget för den historiska byn Rinkeby, mellan Bromsten och Rinkeby, fanns ett gravfält med manifest läge uppe på en höjd (Spånga 178, se figur 59). Gravfältet har tidigare benämnts "Kinnekulle".²¹³ Gravarna utgjordes ursprungligen av fyra högar och fjortonstensättningar samt enstenssamling. Gravarna har undersökts, och samtliga var brandgravar med en datering till vendeltid–äldre vikingatid. I den rikaste gravens, som innehöll ben av en vuxen man och ett barn, gjordes fynd av bland annat mängder av spelpjäser, glas och vapen och här fanns ben av två rovfåglar, tre hästar, tre hundar,

56 m. anf. litt; se även Hellberg 1950, s. 16). Benämningen karlar har, liksom rinkar, ansetts avse krigare (Hellberg 1984; Brink 2011, s. 264f, 267). Akalla i Spånga socken skulle med den tolkningen, liksom Rinkeby, ha hyst militärer/hirdmän (Andersson 2011). Det har dock hävdats att Akalla i Spånga innehåller *karlar* i betydelsen 'inbyggare, invånare'. Namnet betyder enligt denna fredligare tolkning ungefär 'åmännens (gård)' (Per Vikstrand, mail 6/3-2013; se även SOL, s. 17).

²¹³ ATA.

Figur 59. Gravfältet "Kinnekulle" (Spånga 178) sett från söder. Foto: G. Westin 1943. ATA.

två individer vardera av nöt, svin och får/get samt fyra tamfåglar (Biuw 1992:144ff m. anf. litt).²¹⁴

Det kan antas att gravfältet innehållit medlemmar av horden i Rinkeby eller ledande personer i den ätt som härskade på Bromsten under perioden vendeltid–äldre vikingatid.

Under gravfältet Spånga 178 fanns rester av äldre bebyggelse. Fynd visar mot att bebyggelsen har funnits under folkvandringstid, och det är möjligt att bebyggelsen nära föregått anläggandet av gravfältet. Detta skulle då kunna utgöra ett spår av att en ny förläningstagare tillträtt någon gång under vendeltid.

Ett liknande gravfält som Spånga 178 utgör gravfältet Spånga 192, som är beläget ca en km öster om Bromsten och

²¹⁴ En både till det yttre och det inre gravskicket liknande rik grav har utgrävt i Rickeby i Vallentuna (gravfältet Vallentuna 27). Graven kan dateras till 600-talets början eller mitt (Sjösvärd 1989).

Figur 60. Herr Johannes signet, med Frössviksättens vapen. Efter Ahnlund 1972, s. 32.

800 meter söder om Rinkeby. Gravfältet, som är helt oundersökt, består av fem större högar och femton stensättningar.

Den kyrka, Spånga kyrka, som uppförs direkt invid Bromsten och Rinkeby, kan antas att äldst ha utgjort en gårdskyrka som var knuten till innehavaren av Bromsten. Vid kyrkan har påträffats ett större antal fragment av runristade tidigkristna gravmonument. Monumentens datering visar mot att en kyrka kan ha funnits här redan vid 1000-talets mitt.²¹⁵ Denna typ av monument brukar dessutom anses vara stormansindikerande. Uppenbarligen har kyrkan inte heller använts för begravingar av alla i närområdet.²¹⁶

²¹⁵ se Wändesjö & Källström 2009, s. 32ff.

²¹⁶ Det närbelägna Rissne har således ett tidigkristet gravfält som verkar ha använts fram till omkring år 1100. En person från Rissne förefaller under sent 1000-tal också ha blivit begravd i Sigtuna (Runer & Sillén 2013). Då fanns troligen redan kyrkan i Spånga.

En signet från 1300-talets senare del som påträffats invid kyrkan har genom dess inskrift kunnat bestämmas som tillhörande Johannes, präst i Spånga (figur 60). Signeten har ett vapen som visar att Johannes tillhört högfrälset.²¹⁷ Detta är en mycket god indikation om att en patronatsrätt förelegat, dvs. att ägaren till Bromsten har haft rätten att föreslå vem som skulle bli präst i Spånga kyrka. Denna patronatsrätt återgår troligen på kyrkans ursprungliga status som stormannens enskilda kyrka.

En indikation på kyrkans ursprung som ländermannens kyrka är det unika relikskrin som fanns i kyrkan ända fram till 1800-talet och som, såvitt känt, till dess alltid stått på kyrkans högaltare (nu i Statens historiska museum). Skrinet är ett tyskt emaljarbete från 1100-tal. Det har på ena långsidan en framställning av den välsignande Kristus flankerad av två oidentifierade evangelister och två änglar. Den andra långsidan visar Jungfru Maria i orantpose. Den ena kortsidan är öppen. På den andra kortsidan finns ett helgon avbildat. Det rör sig om en gloriaförsedd krigare klädd i ringbrynja, spetsig hjälm och beväpnad med sköld och ett spjut försett med ett fälttecken/en fana. Helgonet är Sankt Gereon, krigarnas beskyddare (figur 61).²¹⁸

²¹⁷ Ahnlund 1972, s. 31ff.

²¹⁸ Tuulse & Lindqvist 1959, s. 148ff.

Figur 61. Sankt Gereon på relikvinskrinet från Spånga. Foto: Johan Runer. Arkeologikonsult.

6. AVSLUTNING

Vår studie är förlagd till ett område, Attundaland i södra Uppland, som är ett av de mest arkeologiskt undersökta och studerade i landet. Icke desto mindre är det tydligt att det finns mycket kvar att göra i ambitionen att förstå järnålderns och den tidiga medeltidens uppländska samhälle. Många av de tolkningar vi presenterar här skulle kunna utvecklas vidare och med all säkerhet kvalificeras genom vidare studier.

Uppdragsarkeologin skapar goda förutsättningar för det. I vår studie har vi helt utgått från arkeologiskt material som har framkommit vid uppdragsarkeologiska undersökningar.

Utgångspunkten var vår egen utgrävning från 2007, men den har kompletterats med material som har framkommit under loppet av närmare femtio års exploateringsarkeologi med skilda betingelser och varierande antikvarisk hantering. Detta har medfört utmaningar, men framför allt har vi sett vilka stora möjligheter som finns.

När det gäller bebyggelsen finns stora möjligheter att i framtiden kvalificera studierna genom att vid undersökningar konsekvent genomföra osteologiska analyser och studier av makrofossil. Det skulle möjliggöra jämförelser av gårdarnas olika matkultur, näringsstrukturer och ekonomiska relationer.

För de äldre gravfältundersökningarna efterlyser vi ordentliga bearbetningar av fyndmaterialet. De kan ge mycket goda resultat vad gäller gravfältens karaktär och utveckling över tid. I samband med nya gravfältundersökningar vore det därför utmärkt om det fanns möjlighet att göra bearbetningar även av

äldre material. I synnerhet när ett tidigare delundersökt gravfält ska undersökas lite till, vilket inte är ovanligt.

Vi vill också framhålla vikten av att våga, eller ge sig tid till, att gå ner på mikronivå. Stora synteser tenderar att krackelera en aning när man närmar sig den enskilda gården eller det specifika gravfältet. Istället träder de enskilda människorna fram. Genom dem tror vi att vi också kan förstå deras samtid bättre.

Tack!

Vi vill avslutningsvis tacka följande personer, som har läst hela eller delar av texten och kommit med värdefulla synpunkter: Professor Anders Andrén, Stockholms universitet, professor Thomas Lindkvist, Göteborgs universitet, förste forskningsarkivarie Per Vikstrand, Namnarkivet i Uppsala, docent Torun Zachrisson, Stockholms universitet. Stort tack också till osteolog Leif Jonsson, Göteborg, för spännande resultat och konstruktiv dialog kring Hjulstamaterialet. För uppgifter angående Hersby i Össeby-garn och Härbacken i Österåker tackas docent Anders Carlsson och filosofie magister Andrea Jäderlund, Stockholms universitet. Filosofie doktor Annika Larsson, Museum Gustavianum, tackas för information angående hennes studier av äldre kvarnplatser. Ett tack riktas också till Trafikverket som har bekostat fördjupningsstudien och den utgrävning som legat till grund för denna.

REFERENSER

Tryckta referenser

- AHNLUND, H. 1966. Spångas bebyggelsehistoria. *Spånga sockens historia*. Stockholm.
- . 1972. Herr Johannes signet. *Spånga före Tensta*. Stockholm.
- AMBROSIANI, B. 1964. *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala.
- . 2001. Eastern connections: excavations in the black earth 1990-1995. The falcon motif. *Birka studies*, 5. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- AMBROSIANI, B. & ERIKSON, B.G. 1993. *Vikingastaden Birka, Vol. 3. Viken*.
- AMBROSIANI, K. 1981. *Viking Age combs, comb making and combmakers in the light of finds from Birka and Ribe*. Stockholm Studies in Archaeology 2. Stockholm.
- ANDERSSON, K. & BOIJE, M. 2009. *Kalvshälla bytomt – från vendeltid till 1872*. Arkeologisk undersökning, RAÄ 251:1-2, Säby 3:1, Järfälla socken och kommun, Uppland. Rapport 2009:20 (2002:1) Stockholms länsmuseum. Stockholm.
- ANDERSSON, G. 1993. *Antuna. Arlandabanan. Uppland, Eds socken, RAÄ 66*. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm, rapport 1993:51. Stockholm.
- . 1994. En ansedd familj: vikingatida välstånd i Antuna. *Arkeologi i Attundalands*. Studier från UV Stockholm. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 4. Stockholm.
- . 2005. *Gravspråk som religiös strategi: Valsta och Skälby i Attundalands under vikingatid och tidig medeltid*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, Skrifter nr 61. Västerås.
- ANDERSSON, G. & HEDLUND, J. 1994. *Gravar och boplatser vid Almvägen. Arlandabanan. Uppland, Sollentuna socken, RAÄ 47*. Riksantikvarieämbetet UV Stockholm, rapport 1994:25. Stockholm.

- ANDERSSON, V. 2011. *Hersen och husbyn*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms universitet. Stockholm.
- ANDRÉ, C.G. 1960. *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Studia Historica Upsaliensia IV. Uppsala.
- ANDRÉN, A.(RED.). 1989. *Medeltidens födelse*. Lund.
- ARNBERG, A. & RUNER, J. M.FL. 2012. *Karsvik. En platåhusmiljö i Norra Ångby*. Stockholm Archaeological Reports. Field Studies. Nr 9. 2012. Stockholm.
- BERG, J. 2003. *Gods och landskap. Jordägande, bebyggelse och samhälle i Östergötland 1000–1562*. Stockholm.
- BENNETH, S. & BRYNJA, E. 1975. *Hjulsta, Spånga socken, Uppland. En analys av en bebyggelseenhet med tyngdpunkten lagd på gravfält 102A*. C-uppsats framlagd för seminariet i arkeologi, särskilt nordeuropeisk, vid Stockholms universitet. Stockholm.
- BERGSTRÖM, L. 2007. *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*. Theses and papers in scientific archaeology, 9. Stockholms universitet. Stockholm.
- BERONIUS JÖRPELAND, L. & SEILER, A. 2011. *Mälbys många ansikten. En tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk och historisk gårdsbebyggelse. Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Mälby 1:20 och 5:1, Raä 327. Dnr. 423-1095-2007. UV Rapport 2011:57. Arkeologisk undersökning*. Stockholm.
- BIUW, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Stockholm.
- BIÖRNSTAD, M. 1966. Spångas förhistoria. *Spånga sockens historia*. Stockholm.
- BLINDHEIM, C. 1945. Vernesfunnene og kvinnodrakten o Norden i vikingtiden. *Viking 9*, s. 43ff.
- BRATHER, S. 2001. *Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im Früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Berlin.
- BRATT, P. 2001. *Gravfältet vid Dragonbacken. Slutundersökning av gravfält RAÄ 20+67, Kalvshälla, Järfälla socken och kommun, Uppland*. Stockholms läns museum. Rapport 2001:14, Del 1-2. Stockholm.
- . 2003. *Gravfältet vid Kalvshälla bytomt. Slutundersökning av gravfält RAÄ 19, Kalvshälla, Järfälla socken och kommun, Uppland*. Stockholms läns museum. Rapport 2003:15. Stockholm.

- . 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och makstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 46. Stockholm.
- BRINK, K. 2011. *Initiativtagarna till teknikspridning under tidig medeltid, med utgångspunkt i sydkandinavien och vattenmöllor*. Institutionen för arkeologi och antikens historia. Lunds universitet. Lund.
- BRINK, S. 1999. Social order in the early Scandinavian landscape. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4-7 1998*. Ed. C. Fabech & J. Ringtved. Jutland Archaeological Society. Aarhus.
- . 2005. *Lord and lady – bryti and deigja. Some Historical and Etymological Aspects of Family, Patronage and Slavery in Early Scandinavia and Anglo-Saxon England*. The Dorothea Cook memorial Lecture in Northern Studies delivered at University College London 17 March 2005. London.
- . 2009. Familj och kollektiv i det äldre samhället i Norden. *Saga och sed*. Uppsala.
- . 2012. *Vikingarnas slavar. Den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Stockholm.
- BRUSEWITZ, G. 1967. *Jakt. Jägare, villebråd, vapen, dräkter och jaktmetoder från äldsta tider till våra dagar*. Stockholm.
- BURSTRÖM, M. MFL. (RED.). 1989. *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrand. Sammanställd med anledning av Åke Hyenstrands 50-årsdag den 13 juli 1989*. Stockholm.
- BÄCK, M. 1997. No Island is a Society. Regional and Interregional Interaction in Central Sweden during the Viking Age. H. Andersson, P. Carelli & L. Ersgård (eds), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar, skrifter nr 24. Stockholm.
- . 1998. Vikingatida och tidigmedeltida keramik i Pollista. Bilaga 4. I: Hällans, A-M. & Svensson, K. 1998. *Pollista – bo och bruka under 1200 år*. UV Mitt Rapport 1998:110. Stockholm.
- . 2000. Kvarnkomplex i Öster-Rekarne och Åkers härader. – en metodologisk studie och ett försök att återskapa försvunna ekonomiska landskap i norra Södermanland. *Människors platser. Tretton arkeologiska studier från UV*. Stockholm.

- . 2010. Keramik från gravfält RAÄ 285, Hjulsta, Spånga socken. Bilaga 11. I: Dardel, E., Hed Jakobsson, A., Lindblom, C., Runer, J. & Svensson, K. 2010. *Hjulsta. En gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Rapporter från Arkeologikon-sult 2010:2157. Upplands Väsby.
- BØE, A. 1965. Lendmann. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* 10. Malmö.
- CAMPBELL, Å. 1950. *Det svenska brödet. En jämförande etnologisk - histo-risk undersökning*. Stockholm.
- CARLSSON, D. 1979. *Kulturlandskapets utveckling på Gotland. En studie av jordbruks- och bebyggelseförändringar under järnåldern*. Visby.
- DARDEL, E., HED JAKOBSSON, A., LINDBLOM, C., RUNER, J. & SVENS-SON, K. 2010. *Hjulsta. En gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Rapporter från Arkeologikon-sult 2010:2157. Upplands Väsby.
- DONAT, P. 1980. *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa von 6. Bis 12. Jah-rhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*. Berlin.
- EK, S. B. 1962. *Väderkvarnar och vattenmøllor*. Lund.
- ENRIGHT, M. 1996. *The lady with a mead cup: ritual, prophecy and lord-ship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Dublin.
- ERIXON, S. 1982. *Svensk byggnadskultur. Studier och skildringar belysande den svenska byggnadskulturens historia*. Malmö.
- FERM, O., JOHANSSON, M. & RAHMQUIST, S. 1992. *Det medeltida Sverige. Häfte 1:7 Uppland, Attundaland: Bro och Sollentuna härader, Färingö tingslag och Adelsö socken*. Stockholm.
- FRANZÉN, G. 1937. *Vikbolandets by- och gårdnamn. Del I*. Uppsala.
- FRÖLÉN, H. F. 1910-1911. *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kul-turhistorisk undersökning. Del 1-2*. Stockholm.
- GANSUM, T. 2004. *Hauger som konstruksjoner – arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. Gotharc Serie B. Gothenburg Archaeological Thesis No 33. Sollentuna.
- GUSTAFSSON, M. 2007. Tradition och förnyelse i yngre järnålderns bygg-nadsskick. I: Göthberg, H. (Red.). *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang. Arkeologi E4 Uppland – Studier. Volym 3*. Uppsala.
- GUSTAFSSON, M., DUTRA LEIVAS, I., MATTSON, Ö, & OLSSON, R. 2006. *Kättsta – boplatser och gravar under 2000 år*. Undersökningar för E4,

- Ärentuna socken, Uppland. Upplandsmuseet Rapport 2006:7. Uppsala.
- GUSTAFSSON JR, L. 1957. *Järfällaboken*. Stockholm.
- GUSTAVSSON, H., SNÆDAL, T. & ÅHLÉN, M. 1992. Runfynd 1989 och 1990. *Fornvännen* 87. Stockholm. S. 153-174.
- GÖTHBERG, H. (RED.). 2007. *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang. Arkeologi E4 Uppland – Studier. Volym 3*. Uppsala.
- GÖTHBERG, H., KYHLBERG, O. & VINBERG, A.(RED.). 1995. *Hus & gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet*. Stockholm.
- HALL, R. 1994. *Viking Age York*. London.
- HAMMAR, D. 2000. *Senvikingatida skelettgravar i Uppland. En diskussion om dateringar och kronologi*. C-uppsats i arkeologi vid Stockholms universitet. Stockholm.
- HED JAKOBSSON, A. 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Stockholm Studies in Archaeology 25. Stockholm.
- HED JAKOBSSON, A. & LINDBLOM, C. 2012. *Tre gravfält i Valsta med gravar från yngsta bronsålder/äldsta järnålder, vikingatid och tidig medeltid. Arkeologisk undersökning RAÄ 34, 57, 111 och 283. Vallstanäs, Norrsunda socken, Sigtuna kommun, Stockholms län, Uppland. Rapporter från Arkeologikonsult 2012:2371/2388*. Upplands Väsby.
- HEDENSTIERNA-JONSON, C. 2006. *The Birka Warrior. The material culture of a martial society*. Thesis and Papers in Scientific Archaeology 8. Stockholm.
- HEDMAN, A. 1989. Gård och samhälle under yngsta järnålder - utgångspunkter för en reviderad bebyggelsearkeologi. I: Burström mfl. (Red.) *Mänsklighet genom millennier. En vänbok till Åke Hyenstrands*. Sammanställd med anledning av Åke Hyenstrands 50-årsdag den 13 juli 1989. Stockholm.
- HELGASON, J. (RED.). 1924. *Heiðreks saga. Hervarar saga ok Heiðreks konungs*. København.
- HELLBERG, L. 1950. *Inbyggarnamn på -karlar i svenska ortnamn*. Uppsala.
- . 1967. *Ortnamn och äldre bebyggelse. Kumlabygden 3*. Kumla.
- . 1978. Schwedische Ortsnamen und altwestnordische Dichtersprache. *The Vikings. Proceedings of the symposium of the Faculty of arts of Uppsala university, june 6-9, 1977*. Uppsala.

- . 1979. Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. *Kalmar stads historia 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt*. Kalmar.
- . 1984. De finländska *karlabyarna* och deras svenska bakgrund. *Studier i nordisk filologi* 65.
- HELMBRECHT, M. 2007. Om hjelmer med horn og Odins krigere. I. Nordgren (red.), *Kult, Guld och Makt. Ett tvärvetenskapligt symposium i Götene*. Göteborg.
- HERMANSSON, L. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Göteborg.
- HERMODSSON, Ö. 2008. *Fornlämningsmiljöer vid Järva friområde. Inventering och utvärdering. Specialinventering Järva friområde, Stockholms stad, Stockholms län*. Kulturmiljövård Mälardalen Rapport 2008:50. Västerås.
- HERSCHEND, F. 2005. *Ackulturation och kulturkonflikt. Fyra essäer om järnåldersmentalitet*. OPIA 38. Stockholm.
- HERTZBERG, E. 1893. *Len og veizla i Norges sagatid*. Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad von Maurers. Göttingen.
- HOLMBÄCK, Å. & WESSÉN, E. 1933. *Svenska landskapslagar. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen*. Stockholm.
- . 1943. *Svenska landskapslagar. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm.
- . 1946. *Svenska landskapslagar. Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Stockholm.
- HOLMQVIST, L. 1993. *Aspects on Birka: investigations and surveys 1976-1989*. Theses and papers in Archaeology, B3. Stockholm.
- HYENSTRAND, Å. 1974. *Centralbygd – Randbygd: strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder*. Studies in North-European Archaeology, 5. Stockholm.
- HÅLLANS STENHOLM, A.-M. 2013. *Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Vägar till Midgård 15. Lund.
- HÅLLANS, A.-M. & SVENSSON, K. 1998. *Pollista – bo och bruka under 1200 år*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt Rapport 1998:110. Stockholm.
- ISAKSEN, E. 2012. *Hvalbeinsplater fra yngre jernalder. En analyse av hvalbeinplatenes kontekst og funksjon*. ARK-3900. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.
- JANKUHN, H. 1956. *Haithabu. Ein Handelsplatz der Wikingerzeit*. Neumünster.

- JANSSON, I. 1985. *Ovala spännbucklor. En studie av vikingatida standard-smycken med utgångspunkt från Björkö-fyndet*. Aun 7. Uppsala.
- JANSSON, S.-B. (RED.). 1992. *Erikskrönikan*. Stockholm.
- JENNBERT, K. 2007. The mania of the time. Falconry and bird brooches at Uppåkra and beyond. *On the Road. Studies in honour of Lars Larsson*. B. Hårdh, K. Jennbert & D. Olausson (eds.). Acta Archaeologica Lundensia, Series Prima in 4°, No. 26. Lund. S. 24-28.
- JONSSON, L. 2003. *Djurbenen från Kättsta 1:1, Årentuna socken i Uppland*. Bilaga 3 i Gustafsson, M, m.fl. 2006.
- JÄDERLUND, A. 2010A. *Hersbyborg. En hägnad från bronsåldern i Össeby-Garns socken, Uppland*. Uppsats (II) i arkeologi. Stockholms universitet.
- . 2010B. *Vikingatida kolonisation och medeltida expansion i Österåkersområdet, Uppland*. Kandidatuppsats i arkeologi. Stockholms universitet.
- KOHT, H. 1966. *Norsk historieskrivning under kong Sverre*. A. Holmsen, A. (red.). Norsk middelalder. Utvalgte avhandlinger for historiestudiet. Oslo.
- KRESTEN, P. 1994. *Geoarkeologi. Kvarnstenar, Uppland, Fresta sn, Sanda, RAÅ 147*. Byrån för arkeologiska undersökningar, UV-Uppsala, Geoarkeologiskt laboratorium, Rapport 1994:5. Uppsala.
- KYHLBERG, O. 1995. Epilog och vision. I: Göthberg, H., Kyhlberg, O. och Vinberg, A. (Red.). *Hus & gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorsforskningsprojekt vid Riksantikvarieämbetet*. Stockholm.
- LINDBLOM, C. SPIJKERMAN, I., DARDEL, E., RUNER, J., & SVENSSON, K. 2008. *Herresta. Gravar från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning år 1681*. Rapporter från Arkeologikonsult 2008:2047. Upplands Väsby.
- LINDQVIST, N. 1926. *Bjärka-Säby ortnamn*. Stockholm.
- LINDKVIST, T. 1979. *Landborna i Norden under äldre medeltid*. Studia historica Upsaliensia, 110. Uppsala.
- LJUNGBERG, H. 1938. *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden*. Nordiska texter och undersökningar 11. Uppsala.
- LJUNGGREN, K. G. 1959. Landman och boman i vikingatida källor. *Arkiv för nordisk filologi* 74. Lund.
- LUNDHOLM, K.-G. 1954. Jordeboken C39 i Riksarkivet. *Vetenskaps-Societetens i Lund Årsbok*. Lund.

- MOGREN, M. & SVENSSON, K. 1988. *Bondeplågårens borg. Om och kring undersökningen av Borganäs*. Malung.
- MUNCH, P. A. 1873. *Om de saakaldte "Lendirmenn" i Norge*. I: P. A. Much. *Samlede Afhandlinger I*. Udgivne efter offentlig foranstaltning af Gustav Storm. Christiania.
- NERMAN, B. 1961. Till vilken ätt ha de stora gravhögarna vid Norsborg i Botkyrka hört? *Fornvännen nr 2-3 1961*. Stockholm.
- OHLSSON, A. 2011. *Osteologisk analys*. Bilaga 2. I: Beronius Jörpeland, L. & Seiler, A. 2011.
- OLAUSSON, M. 2007. *En vallomgärdad storgård på Lindö utmark. Kartering av en inhägnad storgård, RAÄ 42, en gårdsbebyggelse, RAÄ 75:2, två gravfält, RAÄ 43 och 75:1 samt delar av ett stensträngssystem RAÄ 115, Lindö och Nyby, Kärrbo socken, Västmanland*. Rapporter från Arkeologiska forskningslaboratoriet 10. Stockholm.
- OLSEN, M. 1960. Hvor bodde Arinbjørn herse? *Edda- og skaldekvad. Forarbeider til kommentar 3*. Oslo.
- PELLIJEFF, G. 1956. Jordeboken C 39 i Riksarkivet. Kommentar till en jordeboksutgåva. *Namn och bygd 44*. Lund.
- PETERSON, L. 1985. Jularbo, mansnamnet *(H)iule och något om ortnamn på (H)jul-. *Nordiska namnstudier. Festskrift till Harry Ståhl*. Uppsala.
- . 1986. Jularbo, mansnamnet *(H)iule och något om ortnamn på (H)jul-. *Namn och bygd 74*.
- PETRE, B. 2011. *Arkeologiska undersökningar på forn lämning RAÄ 28, Söderby, Lovö socken, Uppland. Gravfält från vendeltid och vikingatid samt några gravar och boplatslämningar från bronsålder*. Lovö Archaeological Reports and Studies Nr 10 År 2011. Stockholms universitet.
- PEYTREMANN, É. 2003. *Archéologie de l'habitat rural dans le nord de la France du IVe au XIIe siècle*. Saint-Germain-en-Laye.
- PIHL, C. 2012. *Arbete. Skillnadskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*. Studia Historica Upsaliensia 246. Uppsala.
- PILØ, L. 2007. *The Settlement: Character, Structures and Features*. I: Skre, D. (ed.) 2007. *Kaupang in Skiringsal*.
- PRICE, N. 2002. *The Viking Way. Religion and War in Late Iron Age Scandinavia*. Aun 31. Uppsala.
- RAHMQVIST, S. 1986. *Gamla Uppsala by - Upplands största*. Uppsala stads historia 7. Uppsala.

- . 1996. Sätesgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria. Stockholm.
- RAHTZ, P. 1976. *Buildings and rural settlements*. I: Wilson, D.M. (ed.) 1976.
- REISBORG, S. 1994. *Building Groups 1, 4 and 5. Structures and Finds. Excavations at Helgö XII*. Stockholm.
- RENCK, A.M. 2009. *Gården som upphörde. Om en järnåldersbygds förändring i mellersta järnålder*. Rapporter från Arkeologikonsult 2009:2095. Upplands Väsby.
- RINGSTEDT, N. 1997. *The Birka chamber graves - economic and social aspects - a quantitative analysis*. Stockholm archaeological reports, 32. Stockholm.
- ROSLUND, M. 1990. Kulturkontakter och varuutbyte 970-1200. *Makt och människor i kungens Sigtuna. Sigtunautgrävningen 1988-90*. Red. S. Tesch. Sigtuna museer. Märsta.
- . 2001. *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300*. Bjärnum.
- RUNER, J. 2006. *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna*. Stockholm.
- RUNER, J. & SILLÉN, P. 2013. (Manuskript). Liv och död för tusen år sedan. Särskild arkeologisk undersökning av gravfält 193, Spånga socken. Rapporter från Arkeologikonsult 2431.
- SAWYER, P. 1991. *När Sverige blev Sverige*. Occasional papers on medieval topics 5. Alingsås.
- SJÖSVÄRD, L. 1987. *Ett gravfält från folkvandringstid – vendeltid i Veddesta, Järfälla socken, Uppland*. Arkeologisk undersökning 1980. RAÄ och SHM Rapport UV1987:7. Stockholm.
- . 1989. *HaukR – en rinker från Vallentuna. Arkeologisk undersökning av fornlämning 27, Rickeby, Vallentuna sn, Uppland*. RAÄ och SHM, Rapport UV 1989:2. Vallentuna.
- SKRE, D. 1998. *Herredømmet: bosettelse på Romerike 200-1350 e.Kr*. Oslo.
- SKRE, D. (ED.) 2007. *Kaupang in Skiringsal. Kaupang Excavation Project. Publication Series, Volume 1. Norske Oldfunn XXII*. Århus.
- SOL = WAHLBERG, M. (RED.). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Stockholm.
- STENSLAND, P. G. 1945. *Julita klostets godspolitik*. Nordiska museets handlingar 22. Sörmländska handlingar 10. Stockholm.
- STYLEGAR, F-A. 2005. Kammergraver fra vikingtiden i Vestfold. *Fornvænen* 2005:3.

- STÄHLE, C.I. 1946. *Studier över de svenska ortnamnen på -inge*. Skrifter utgivna av Kungl Gustav Adolfs akademien 16. Studier till en svensk ortnamnsatlas 3. Uppsala.
- . 1954. *Lidingö under forntid och medeltid. En namn- och bebyggelsehistorisk studie*. Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift.
- SVENSSON, K. 2008. *Herresta – a farmstead in social decline?* Medieval Settlement Research No.23. The Journal and Annual Report of the Medieval Settlement Research Group.
- THORBERG, H. 1975. Dateringsförsök av två gravfält vid Hjulsta by. *Fornvännen* 1975:2
- TUULSE, A. & LINDQVIST, G. 1959. Spånga och Hässelby kyrkor. Stockholms kyrkor VIII:2. Sveriges kyrkor 83. Stockholm.
- VIKSTRAND, P. 2008. Äldre ortnamn i Össeby-Garns socken. *Namn från land och stad. Hyllningsskrift till Mats Wahlberg 25 maj 2008*. Uppsala.
- . 2011. *Uppländska härsar. Uppländska namnstudier. Valda namnspalter ur Upsala nya tidning 1982-2002*. Uppsala.
- VRETEMARK, M. 1983. *Jakt med dresserad rovfågel i Sverige under yngre järnålder*. C-uppstas i Arkeologi, Stockholms universitet. Stockholm.
- . 1998. *Osteologisk analys*. Bilaga 1. I: Hållans, A-M. & Svensson, K. 1998. Pollista – bo och bruka under 1200 år. UV Mitt Rapport 1998:110. Stockholm.
- WADSTRÖM, R. 1952. *Svenska kvarnstermer. Studier över kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter med särskild hänsyn till de västsvenska jämte kortfattad framställning av de svenska kvarntyperna och deras utveckling*. Uppsala.
- WAHLBERG, M. (RED.). 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Stockholm.
- WALLACE, P.F. 1992. *The Viking Age Buildings of Dublin*. Medieval Dublin Excavations 1962-81. Ser. A, vol.1, Part 1-2. Dublin.
- WESSÉN, E. & BRATE, E. 1924–1936. *Sveriges runinskrifter, Bd. 3. Södermanlands runinskrifter*. Stockholm.
- WESSÉN, E. & JANSSON, B.F. 1940. *Sveriges Runinskrifter, Bd.6. Upplands runinskrifter, D.1*. Stockholm.
- WIDBÄCK, B. 2004. *En Husaby utan kyrka. Arkeologiska studier kring Husby i Spånga*, Uppland. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms Universitet. Stockholm.
- WILSON, D.M. (ED.) 1976. *The archaeology of Anglo-Saxon England*. London.

- WÄNDESJÖ, J. 2010. *Ärvinge. Boplats och gravar i Ärvinge. Stockholms stad, Spånga socken, RAÄ 221. Arkeologisk undersökning 1976*. Stockholms stadsmuseum, arkeologisk rapport 2010:16.
- WÄNDESJÖ, J. & KÄLLSTRÖM, M. 2009. *Spånga kyrkogård, förhistorisk boplats & medeltida bygghytta*. Stockholms stadsmuseum arkeologisk rapport 2009:2.
- ZIMMERMANN, W.H. 1998. *Pfosten, Ständer und Schwelle und der Übergang vom Pfosten- zum Ständerbau – Eine Studie zu innovation und Beharrung im Hausbau. Zu Konstruktion und Haltbarkeit prähistorischer bis neuzeitlicher Holzbauten von den Nord- und Ostseeländern bis zu den Alpen*. Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. Oldenburg.
- ÅQVIST, C. 2004. *Sanda – en gård i södra Uppland. Bebyggelse från vendeltid till 1600-tal. Uppland, Fresta socken, Sanda 1:1, RAÄ 147*. UV Mitt Rapport 2004:15. Stockholm.

Otryckta referenser

- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
- DANSKE RUNEINDSKRIFTER. Från <http://runer.ku.dk/>
- DMS = FERM, O., JOHANSSON, M. & RAHMQVIST, S. 1992. *Det medeltida Sverige. Häfte 1:7 Uppland, Attundalands: Bro och Sollentuna härad, Färingö tingslag och Adelsö socken*. Stockholm.
- FMIS = Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Från <http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>
- HEIMSKRINGLA. Från <http://heimskringla.no>.
- NILSSON, C. 1966-67. Gravfält 102a, vikingatid och del av 102b, romersk järnålder, vendeltid. Boplatsrester, romersk järnålder-vendel/ev tidig vikingatid. Hjulsta, Spånga sn, Stockholms kn. Uppland. 1965-67. Text. Opublicerad rapport, ATA.
- SAMNORDISK RUNTEXTDATABAS. Från <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok. Från <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- SGU = Sveriges geologiska undersökning. Från <http://www.sgu.se/sgu/>.
- SOFI/ORTNAMNSREGISTRET = Digitala ortnamnsregistret vid Institutet för språk och folkminnen (SOFI), Uppsala. Från <http://www.sofi.se/ortnamnsregistret>.

BÄCK, M. E-postmeddelande

LARSSON, A. E-postmeddelande

LINDWALL, L. & RÜNER, J. Muntligt meddelande

TESCH, S. Muntligt meddelande

VIKSTRAND, P. E-postmeddelande

Skrifter från Arkeologikonsult

- 1 Location, selection and memory – Södertörn during the Stone Age. 2011.
- 2 På väg genom Närke – ett landskap genom historien. 2012.
- 3 Lillsjön – senmesolitikum och mellanneolitikum på Södertörn. 2013.
- 4 Vägen till dejan och bryten. 2013.

VÄGEN TILL DEJAN OCH BRYTEN

EN BERÄTTELSE OM DEN VIKINGATIDA
GÅRDEN I HJULSTA

Anna Hed Jakobsson, Johan Runer & Kenneth Svensson

Skrifter från Arkeologikonsult nr 4

